

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 152.

वेदान्तपारिजातसौरभं
नाम

ब्रह्ममीमांसाभाष्यम्

श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् ।

BRAHMA-MĪMĀMSĀ-BHĀSHYA,

A Commentary on Brahma Sutras
Called Vedānta Pārijāta Saurabha

by

NIMBĀRKĀCHĀRYA.

EDITED BY

PANDIT VINDHYESHWARĪPARSĀDA DVIVEDIN
LIBRARIAN, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.

BENARES:

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG
PANDITA JYESHTHĀRĀMA MUKUNDAJI, BOMBAY.
PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS, LONDON
Printed by Hari Krishna Dâsa Gupta
PROPRIETOR, AT THE VIDYĀ VILĀSA PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिखुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १५२

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकःस्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चासुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमाग्निसं

मूल्यम्—मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् }
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया } १०
व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् ।

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोक्तान्याय्यप्रणीतम् । श्रीनारायण (विद्वान्तः) २ तीर्थं विरचितं भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं०

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-
श्रीगानाभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २

वेदान्तपारिजातसौरभं

नाम

ब्रह्ममीमांसाभाष्यम् ।

श्रीनिम्बार्काचार्यप्रणीतम् ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीय-
पुस्तकालयाध्यक्षेण

पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना

संस्कृतम् ।

So IV

NIM

वाराणस्याम् ।

वा वू श्री ह रि कृ ण्ण दा स गु षे न

विद्याविलासयन्त्रालये

१९६७ विक्रमवर्षे

मुद्रितम् ।

॥ श्रीः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

वेदान्तपारिजातसौरभस्य

भूमिका ।

श्रीशङ्कराचार्यभास्कराचार्यादि(१)प्रणीतेष्वनेकेषु महत्सु ब्रह्ममीमांसापरपर्यायशारीरकमीमांसाभाष्येषूपलब्धेष्वपि मतभेदमाश्रित्य प्रणीतानां दर्शनान्तरत्वेन प्रसिद्धानां(२) भाष्याणां सञ्ज्ञिघृक्षूणां वेदान्तविद्यारसि-

(१) श्रीशङ्कराचार्यब्रह्मसूत्रभाष्ये ३ अध्याये ३ पादे "एक आत्मनः शरीरे भावात्" ५३ सूत्रव्याख्यानं 'भगवता उपवर्षेण ब्रह्मसूत्रवृत्तिः' कृतेति सूचितं टीकाकारेण च व्याख्यातम् । तैरेव पृष्ठदारपयकभाष्ये आरम्भ एव भर्तृप्रपञ्चाख्यं भाष्यं सूचितं टीकाकारेण च व्याख्यातं चेति ॥

गौडपादीति प्रसिद्धं कारिकायुक्तं गौडपादाचार्यकृतं शारीरकसूत्रभाष्यमपि शङ्करभाष्यात् पुरातनं वर्तते नैतद्विश्वं माण्डूक्योपनिषदो गौडपादाचार्यः कृताः कारिकाः शङ्कराचार्या व्याख्यातवन्त इति ॥

श्रीरामानुजाचार्याः श्रीभाष्ये " भगवद्वयोपधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः सञ्ज्ञिषुः । " " तदाह वृत्तिकारः संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेन" स्यादि । जगच्छरीरः नात्मा शरीरः तमधिकृत्य प्रवर्तमानं शास्त्रं शारीरकमित्युच्यते इति तदर्थः ।

(२) सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्येण रामानुजदर्शनं भाष्यदर्शना-

कानां प्रमोदायेदानीं वैष्णवशैवसौरादि(१)प्रभेदभिन्नान्यनेकानि भाष्याणि मुद्रितानि प्रकाशितानि जातानीति सुविदितमस्ति विदुषाम् । किन्तु वैष्णवेष्वपि सम्प्रदायधुरन्धरैश्चतुर्भिः श्रीविष्णुस्वामि(२)श्रीरामानुजाचार्यश्रीनिम्बार्काचार्यश्रीमध्वाचार्यैः(३) प्रणीतानि भाष्याणि प्रधानानीति वदन्ति तत्सम्प्रदायविदः । तेषु सव्याख्यानानि त्रीणि मुद्रितानि प्रकाशितानीति मनसि विचार्य श्रीनिम्बार्काचार्यप्रणीतस्य भाष्यस्यान्वेपणे कृते तस्यैकं पुरातनं पुस्तकं वाराणस्यामेवोपलब्धवान् ततः परं वाराणसीमधितिष्ठता पादरीश्रीजानसनमहाशयेनाप्येकं तत्पुस्तकं नवीनं नातिशुद्धं दत्तं तेनैव प्रोत्साहितोऽहमस्यां चौखम्बासंस्कृतसीरीजनामिकायां पुस्तकश्रेण्यां मुद्रणद्वारा प्रकाशयितुमुद्यतः । उपक्रान्ते चास्य मुद्रणे सम्पन्ने चाद्यध्यायद्वये वृन्दावनधाग्नि देवकीनन्दनयन्त्रालये

परपर्यायं पूर्णप्रज्ञदर्शनमित्युक्तम् ।

(१) श्रीकण्ठशिवाचार्येण शक्तिविशिष्टाद्वैतपरं शैवभाष्यं प्रणीतम् ।

(२) विष्णुस्वामिसम्प्रदायान्तर्गत एव चन्द्रभाचार्यसम्प्रदाय इति आर्यविद्यासुधाकरे ।

(३) विष्णुस्वामी प्रथमतो निम्बादित्यो द्वितीयकः ।

मध्वाचार्यस्तृतीयस्तु तुर्यो रामानुजस्तथा ॥

इति सविष्यपुराणपरिशिष्टे दृश्यते । विवृतं खदं घचनं तार्किंकरक्षाभूमिकायामस्माभिः ।

निम्बार्कदर्शननाम्ना मुद्रितं श्रीनिम्बार्काचार्यकृतं वेदान्तपारिजातसौरमाख्यं भाष्यं श्रीनिवासाचार्यकृत-
भाष्यभावार्थप्रकाशकवेदान्तकौस्तुभसहितं श्रीकेशव-
भट्टकाश्मीरिविरचितवेदान्तकौस्तुभप्रभाष्यव्याख्यानोद्भा-
सितमुपलब्धवान् । यद्यपि भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् पुस्त-
केषु पाठापपाठभेदाः शुद्धशुद्धिभेदाश्च तिष्ठन्त्येव तथा-
प्युपलब्धपुस्तकानां संवादेन संशोध्य मुद्रितमिदं पुस्तकम् ।
अत्र यावता श्रमेण परिशुद्धिसम्भवस्तावान् मया परि-
श्रमः कृतः पाठभेदाश्चापि टिप्पण्यां प्रदर्शिताः किन्तु
“भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात्” भ्रमान्मुद्राप्रमादादिभ्यश्च जात-
मत्राशिष्टं स्वालितं दयालुभिर्विद्वद्भिर्गुणैकपक्षपातिभिरा-
दर्शान्तरसंवादेन परिहरणीयं क्षन्तव्यं चेति भूयोभूय ए-
वाभ्यर्थयत इति ।

श्रीनिम्बार्काचार्याणामाधिर्भावनिरूपणे तत्सम्प्र-
दायविद् एवमाहुः । सनकादिमहर्षिभ्यो ब्रह्मज्ञानं दातुं
भगवान् हंसरूपेणावतीर्णस्तदनुचरो महर्षिर्नारदस्तस्य
शिष्यो निम्बार्काचार्यः । अयं च अरुणिमुनेर्जयन्त्यां श्री-
त्रिष्णोः सुदर्शनापरपर्यायस्य चक्रस्यावतारात्मना जातः ।
निम्बार्काचार्यस्य शिष्यः श्रीनिवासाचार्यस्तु श्रीत्रिष्णोः
पाञ्चजन्यापरपर्यायस्य शङ्खस्यावतार इति ।

किं तु सम्प्रदायप्रदीपे गुर्जराधिपतेः कुमारपाल-
 स्य राज्ञो राज्यसमये मध्वाचार्यस्य समुद्भववर्णनम् ।
 मेरुतुङ्गाचार्येण च प्रबन्धचिन्तामणौ प्रतिपादितं ११९९
 विक्रमवर्षे कुमारपालस्य राज्ञो राज्याभिषेकः समभवत् ।
 अपि च भविष्यपुराणपरिशिष्टस्थेन प्रदर्शितवचनेन प्रथ-
 मतो विष्णुस्वामी ततो निम्बार्काचार्यस्ततो मध्वाचार्यः
 समभवदिति ११९९ विक्रमीयवर्षेभ्यः पूर्वं विष्णुस्वा-
 मिसमयात् १०४१ विक्रमीयसंवत्सरात् तदासन्नाद्या
 पश्चान्निम्बार्काचार्यस्य(१) स्थितिरासीदित्यनुमीयत इति ॥

(१) एकदा निम्बार्काचार्यस्य ग्रामे कश्चिद्दण्डी समागतः स चा-
 चार्येण भोजनार्थं निमन्त्रितः किन्तु भोज्यवस्तुसम्पादने कृते एव साय-
 मभूदिति दण्डी अत्रवीदहं रात्रौ भोजनं न करिष्यामीति आचार्यः
 कृष्णं भगवन्तमचिन्तयदिति ततो भगवता कृष्णेन अस्ताचले सूर्यो-
 त्मना सुदर्शनं चक्रं स्थापितमित्याचार्यः स्वाश्रमस्यं महानिम्बवृक्ष-
 मावह्य संन्यासिने सूर्यं सन्दश्यं तं भोजितवान् स च दण्डी प्राह
 रात्रावपि निम्बवृक्षस्थेन भवता सूर्यो दर्शितो भोजितश्चाहमिति भ-
 वान् निम्बार्काचार्यनाम्ना प्रासिद्धिं गमिष्यतीति भक्तमालायां २२
 सर्गे दृश्यत इति ।

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज
 पुस्तकालय
 यनारस
 २० जुलाई १९०९

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

ॐ नमः परमात्मने ।

वेदान्तपारिजातसौरभं

नाम

ब्रह्मीमांसाभाष्यम् ।

श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथार्थात्पदद्वयेन कर्मफलक्षयाक्षयत्वविषयक(१) विवेकप्रका-
रकवाक्यार्थजन्यसंशयाधिष्ठेन तत्र एव जिज्ञासितधर्ममीमांसाशा-
स्त्रेण तांश्विनकर्मनप्रकारतत्फलविषयकज्ञानवना कर्मप्रत्यफल-
सान्तर्यानन्तव्यसातिशयत्वनिरनिशयत्वविषयकव्यवसायजातनि-
वेदेन भगवत्प्रसादेप्सुना तद्दर्शनेच्छालम्पटेनाचार्यैकदेवेन श्री-
गुरुभक्त्येकहोदेन मृमुक्षुणानन्ताचिन्त्यस्वाभाविकस्वरूपगुणशक्त्या-
दिमिष्टहृत्तमो यो रमाकान्तः पुरुषोत्तमो ब्रह्मशब्दाभिधेयस्तद्विष-
यिका जिज्ञासा सततं सम्पादनीयेत्युपक्रमवाक्यार्थः ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

तल्लक्षणापेक्षायां सिद्धान्तमाह अस्याचिन्त्यविचित्रसंख्यानसम्पन्न-
स्याभ्युपेयनामरूपाद्विशेषाश्रयस्य चिदचिद्रूपस्य विश्वस्य सृष्टिष्वि-
तिलया पश्चात् सावंहयाद्यनन्तगुणाश्रयाद्ब्रह्मेशकालादिनियन्तुर्भगवतो
भवन्ति तदेव पूर्वोक्तनिर्बचनविषयं ब्रह्मेति(२) लक्षणवाक्यार्थः ॥ २ ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

किंप्रमाणकमित्याकाङ्क्षायां सिद्धान्तमाह । शास्त्रमेव योनिस्त-
ज्ज्ञप्तिकारणं यस्मिन्तदेवोक्तलक्षणलक्षितं . यस्तु ब्रह्मशब्दाभिधेय-
मिति ॥ ३ ॥

(१) कर्मफलक्षयविषयकेति साधु पाठ । (२) निर्बचनविषयो ब्रह्मेति सार्धापान् पाठ ।

तच्च समन्वयात् ॥ ४ ॥

ननु समस्तस्यापि वेदस्य क्रियापरत्वेन तद्भिन्नविषयकार्णा वेदा-
 श्वाक्यानामप्यथवाद्वाक्यानां तत्प्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा परम्प-
 रया विधिवाक्यैकवाक्यतावत् कृत्वङ्कतुंप्राशस्त्यप्रतिपादनेन वि-
 धैक्यपरत्वात् कथमिष शास्त्रैकप्रमाणाकं ब्रह्मेति प्राप्ते रासान्तः। त-
 जिज्ञास्यं विश्वकारणं शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मैव न कर्मादि तत्रैव प्रति-
 पादकतया कृत्वस्यापि वेदस्य समन्वयात् मुख्यवृत्त्यान्वयः समन्व-
 यस्तस्मात् । यद्वा वेदेषु तस्यैव प्रतिपाद्यतया समन्वयादिति सङ्क्षेपः ।
 न च कर्मणि तत्समन्वयो वक्तुं शक्यः तस्य तु विविदिषोत्पादनेनैव
 नैराकाङ्क्षात् । कृत्वङ्कं ब्रह्मेति तु बालभाषितम् तस्य सर्वकर्मकर्त्रा-
 दिकारकनियन्त्वेन स्वातन्त्र्यात् तत्फलदातृत्वाच्च । प्रयुक्त कर्मण एव
 विविदिषोत्पादनेन परम्परया तत्प्राप्तिसाधनीभूतज्ञानोत्पत्त्युपकार-
 कत्वेन समन्वय इति निश्चीयते विविदिषाश्रुतेः । ननु प्रत्यक्षादिप्र-
 माणाविषयकत्ववच्छब्दप्रमाणाविषयकत्वस्यापि धृतिसिद्धत्वाच्च
 शास्त्रैकप्रमेयं ब्रह्मेति प्राप्ते ब्रह्मः जिज्ञास्यं ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकमेव नान्य-
 प्रमाणकं समस्तभृतीनां साक्षात् परम्परया वा तत्रैव समन्वयात् । तत्र
 लक्षणप्रमाणादिवाक्यानां स्वत एव तादृशपयकत्वेन शाण्डिल्यपञ्चा-
 म्निमधुविद्यादिवाक्यानां प्रतीकादिप्रकारकाणां च परम्परया सम-
 न्वयाः । यद्वा सर्वेषामपि वाक्यानां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे ऽपि सा-
 क्षादेव ब्रह्मणि समन्वयः । तत्तद्वाक्यविषयाणां सर्वेषामपि ब्रह्मात्म-
 कत्वाविशेषेण मुख्यवाच्यत्वात् । न चैवं विषयत्वनिषेधपरानां बाधः
 यदुनीयस्तेषां ब्रह्मस्वरूपगुणादिविषयकत्वनिषेधपरत्वेन सविष-
 यत्वात् । किञ्चात्र प्रष्टव्यो भवान् शब्दाविषयं ब्रह्मेति(१)वाक्यस्य वा-
 च्यं ब्रह्माभिप्रेतं न वेति । आद्ये वाच्यत्वसिद्धेरवाच्यत्वप्रतिज्ञामङ्गः ।
 द्वितीये सुतरां वाच्यतेति । तस्मात् सर्वज्ञः सर्वाचिन्त्यानन्तशक्तिर्वि-
 श्वजन्मादिहेतुर्वैकप्रमाणागम्यः सर्वभिन्नाभिन्नो भगवान् वासुदेवो
विश्वात्मैव जिज्ञासाविषयस्तत्रैव सर्वं शास्त्रं समन्वेतीत्यौपनिषद्नां
सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

सांख्यामिममचेतनं प्रधानं तु अद्यत्तम् धृतप्रमाणवर्जि-

तम् अतो नैव जगत्कारणम् । जगत्कर्तुं चेतनधर्मस्यैष्यस्य अ-
वणात् ॥ ५ ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

गौण्यपीक्षतिरयुक्ता कुतः आत्मशब्दात् ॥ ६ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

सदाक्षिन्नात्मादिपदार्थभूतकारणनिष्ठस्य विबुधस्तद्भावापत्तिलक्ष-
णमोक्षोपदेशात् प्रधानं सदात्मशब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेन हितैपिणा सदादिशब्दैरुपदिष्टस्याचेतनस्य मोक्षे हेयस्य
हेयत्वमवश्यं वक्तव्यमुपदेशप्रयोजनं च वक्तव्यम् तदुभयवचनामा-
धानं सदादिपदवाच्यं प्रधानम् ॥ ८ ॥

प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ ९ ॥ (१)

किञ्चैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधादपि ताऽचेतनका-
रणवादः साधुः ॥ ९ ॥

स्वाप्ययात् ॥ १० ॥

सच्छब्दार्थे जगत्कारणं प्रकृत्य स्वमाप्तं मे सोम्य विजानीहीति
यत्रैतापुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्यादिनो-
क्तस्याप्ययस्य चेतनसम्बन्धिनो ब्रह्मण्येव सम्भवात् ब्रह्मैव जगत्कार-
णं युक्तम् ॥ १० ॥

गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

सर्वेषु धेदान्तेषु चेतनकारणावगतेस्तुल्यत्वात् अचेतनकारण-
वादी नहि युक्तः ॥ ११ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ १२ ॥

तस्मात् सदादिशब्दाभिधेयस्य सर्वज्ञस्य सर्वनियन्तुः सर्वेश्वरस्य

(१) प्रतिज्ञाविरोधादिनिवृत्तं यद्यपि शाङ्करभाष्यभाष्येत्येवैकैरिति तथापि श्रीभाष्ये व-
रिण्डादि तेषैव स्वयमपि व्याख्यात य ।

चेतनत्वेन कारणात्वस्य भ्रुतत्वान्न प्रधानग्रहः ॥ १२ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥

आनन्दमयः परमात्मैव न तु जीवः कुनः परमात्मविषयकानन्दपदाभ्यासात् ॥ १३ ॥

विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥

विकाराद्ये मयद्भवणाच्चा नन्दमयः परमात्मेति चेत् न कस्मात् प्राचुर्याद्येकस्यापि मयट् स्मरणात् ॥ १४ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

जीवानन्दहेतुत्वाद्यपि परमात्मैवानन्दमयः ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रप्रोक्तं मान्त्रवर्णिकं तदेवानन्दमयशब्देन गीयते ॥ १६ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

आनन्दमयपरार्थमुद्दिश्य भ्रूयमानानां तदसाधारणधर्मानां तद्वितरस्मिन्ननुपपत्तेरित्यतो जीवो नानन्दमयपरार्थः ॥ १७ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवतीति वाक्येन लब्धूलब्धव्ययोर्भेदव्यपदेशाज्जीवो नानन्दमयः ॥ १८ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

प्रत्यगात्मनः कारणत्वस्वीकारेऽनुमानस्य प्रधानस्य कारणादिरूपस्यापेक्षा भवेत् कुलालादेर्घटादिजनने मृदाद्यपेक्षावत् प्रकृतस्यानन्दमयस्य सर्वशक्तेः पुरुषोत्तमस्य तु न । कुनः कामात् सङ्कल्पादेव सोकामयत् बहु स्वामिस्थादिभ्रुतेरतस्तद्भिन्न आनन्दमयः ॥ १९ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

तथागमानन्दयोगं शास्ति भ्रुति । रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धा-

नन्दी भवतीति जीवस्य यत्प्रामादानन्दयोगः स तस्मादन्य इति सिद्धम् ॥ २० ॥

अन्तस्तद्दर्शोपदेशात् ॥ २१ ॥

आदित्याक्षणोरन्तःस्यो मुमुक्षुध्येयो हि परमात्मैव न तु जीवविशेषः कुत तस्यैवापहतपाप्मत्वसर्वात्मत्वादीनां धर्माणामुपदेशात् ॥ २१ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥

आदित्यादिजीववर्गात्तदन्तर्गोऽभ्योस्ति परमात्मा कुतः आदित्ये तिष्ठन्नित्यादिना भेदव्यपदेशात् ॥ २२ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाचेत्यत्राकाशशब्दवाच्यः परमात्मा कुतः सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति सर्वस्रष्ट्यादिनल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥

अत एव प्राणः ॥ २४ ॥

सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेव संविण्ति प्राणमभ्युज्जिहते इत्यत्रापि संवेशनोद्गमनरूपाद्ब्रह्मलिङ्गात् परमात्मैव प्राणः ॥ २४ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

दिवो ज्योतिरिति ज्योतिर्ब्रह्मैव पादोत्स्य सर्वा भूतानीति चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्

तथाहि दर्शनम् ॥ २६ ॥

पूर्ववाक्ये गायत्र्याख्यच्छन्दोभिधानात् तत्परा चरणश्रुतिरस्तु न ब्रह्मपरंति चेन्न गुणयोगाद्गायत्रीशब्दाभिधेये भगवति चित्तार्पणाभिधानात् । इष्टञ्च विराट्शब्दः कृतपरः ॥ २६ ॥

भूतादिगदव्यपदेशोपपत्तेश्चैत्रम् ॥ २७ ॥

न केवलं तथा चेतोर्पणनिगमाद्गायत्री ब्रह्मेत्युच्यते भूतपृथिवीशरीरहृदयानां ब्रह्मणि भगवत्युपपत्तेश्चैत्रम् ॥ २७ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २८ ॥

पूर्वमधिकरणत्वेन पुनरवधित्वेन द्यौर्निर्दिश्यते इत्युपदेशभेदान्न
ब्रह्म प्रत्यभिज्ञायते इति न कुतः, उभयत्रापि ब्रह्मण एकत्वस्याधि-
रोधात् ॥ २८ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २९ ॥

प्राणोस्मीत्यादिवाक्ये प्राणादिशब्दवाच्यः परमात्मा हिततमं
स्थानन्तरवादिधर्माणां परमात्मपरिग्रहेऽवगमात् ॥ २९ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्य-

स्मिन् ॥ ३० ॥

प्राणादिशब्दवाच्यं ब्रह्म न भवेति कुतः मामेव विजानीहीति व-
क्तृस्वरूपाभिन्नोपदेशादिति चेत् । अस्मिन् प्रकरणे परमात्मसम्बन्ध-
स्य बाहुल्यमस्यतः प्राणंद्वादिपदार्थः परमात्मैव ॥ ३० ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३१ ॥

इन्द्रो हि सर्वस्य ब्रह्मात्मकरवमवधार्य मामेव विजानीहीति शास्त्र-
दृष्ट्या युक्तमुक्तवान् । तत्र कः शोकः को मोह एकरवमनुपश्यत इत्या-
दिशास्त्रम् । यथाऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति वामदेव उक्तवान् तद्वत् ॥ ३१ ॥
जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत् नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वा-

दिह तद्योगात् ॥ ३२ ॥

न घातं विजिज्ञासीत् घकारं विघात्रिशीर्षाणं स्वाङ्गमवाहनमित्या-
दिजीवलिङ्गात् प्राण एव ब्रह्मात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति मुख्य-
प्राणलिङ्गाच्च नात्र ब्रह्मपरिग्रह इति चेत् न उपासकतारतम्येन ब्रह्मोपा-
सनायास्त्रैविध्याज्जीववर्गान्तर्यामित्वेन प्राणाद्यचेतनान्तर्यामित्वेन त-
नुभयवैलक्षण्येन चान्यत्राभितत्वादिहापि तद्योगात् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीर्वाणस्य चतुर्थोऽध्यायः शरीरकमीमांसाध्यायार्थे

वेदान्तपारिजातसौरभे प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

प्रथमे ऽध्याये द्वितीयः पादः ।

सर्वतप्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

सर्वे खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत इत्युक्तस्य धूयते मनोमयः प्राणशरीर इति । अत्र मनांमयत्वेनोपास्यः सर्वकारणभूतः परमात्मा गृह्यते न प्रत्यगात्मा कुतः सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य परमात्मन एव पूर्वत्र सर्वे खल्विदं ब्रह्मेत्याद्युपदेशात् ॥ १ ॥

विद्वक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

मनोमयः प्राणशरीरो भावः सत्यसङ्कल्प इत्यादिना विद्वक्षितानां मनोमयत्वसत्यसङ्कल्पत्वादीनां गुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

मनोमयत्वादिगुणकः पर एव न तु जीवस्तस्मिन् मनोमयत्वसत्यसङ्कल्पपरवाद्यनुपपत्तेः ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतोप्यत्र मनोमयादिपदवाच्यो न शरीरः एतमितः प्रेत्यामित्कर्मयितास्मीति कर्मकर्तृव्यपदेशात् ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

मनोमयत्वादिगुणकः शरीरादन्यः परमात्मा एव स आत्मान्त-हृदये इति जीवपरमात्मनोः पृष्ठीप्रथमान्तरूपशब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

इंवरः सर्वभूतानां हृदयेऽभ्युन तिष्ठतीतिस्मृतेश्च जीवपरमात्मनोर्भेदोक्ति ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेत् न निचार्य-

त्वादेवं न्योमत्रञ्च ॥ ७ ॥

एष म आत्मान्महृन्दये इत्यल्पायतनत्वात् अणोयान् प्रीहृर्धैत्यल्प-
स्वव्यपदशास्त्रात् न ब्रह्मोति चेत् नैवं तथात्वेन ब्रह्मण इहापास्यत्वात् ।
गृहतोऽल्पत्वं तु गवाक्षन्योमवत् सङ्गच्छते ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

सर्वहृदयसम्बन्धात् सुखदुःखसम्भोगप्राप्तिर्ब्रह्मणोऽपि जीवस्यैवे-
ति चेन्नायं दोषः । सङ्कनकर्मफलभोक्तृत्वेनापहतपाप्मत्वेन च जीव-
ब्रह्मयोरेक्यन्तं विशेषात् ॥ ८ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत आदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क
इत्या वेद यत्र स इत्यत्रात्ता श्रीपुरुषोत्तमः कुतः मृत्यूपसेचनौदनस्य
ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितचराचरारम्भकस्य विश्वस्य ग्रहणात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

अत्ता भगवान् पुरुषोत्तमः महान्तं विभुमिति तस्यैव प्रकृतत्वाच्च ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

श्रुतं विवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टावित्यत्र गुहां प्रविष्टौ आ-
त्मानौ हि चेन्नौ हि जीवपरमात्मानौ बोध्यौ कुतः तद्दर्शनात् तयोरेवा-
स्मिन् प्रकरणे गुहाप्रवेशव्यपदेशदर्शनात् । तन्नुद्देशी गूढमनुप्रविष्ट
गुहाहितमिति परमात्मनः या प्राणंन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी गुहां
प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभ्यर्च्यजायतेति जीवस्य ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

जीवपरयोरेवात्र गुहाप्रविष्टत्वेन परिग्रहः । यतोऽस्मिन् प्रकरणे
ब्रह्मजज्ञ द्यमीढ्य विदिस्वा निचार्येमां शान्तिमत्यन्तमेति यः सेतुति-
जानानामित्वादिषु तयोरेषोपास्यांसासकभावेन घेद्यत्वघेनृत्वादिना
च विशेषितत्वाच्च ॥ १२ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो इदयते ह्यस्तिवन्तरः पुरुषः पुरुषो-

सम एव नान्यः । कुतः एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्र-
ह्मेति एतं संयद्राम इत्याशङ्कते इत्यात्मत्वामृतत्वाभयत्वादीनां
संयद्रामत्वादीनां च पुरुषोत्तमे एवोपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

परमात्मनो यश्चक्षुषि तिष्ठन्निष्ठादिश्रुत्या स्थानादेव्यपदेशाद्या-
क्षिपुरुषः स एव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अक्षिगतः पर एव कं ब्रह्म चं ब्रह्मेति सुखविशिष्टाभिधानाद्या ॥ १५ ॥

अत एव च तद्ब्रह्म ॥ १६ ॥ (१)

तत् कं ब्रह्मेति सुखविशिष्टं ब्रह्मैव । कुतः यद्वाच कं तदेष खं
यदेव खं तदेष कमिति परस्परवैशिष्ट्यप्रतिपादकवाक्यादेव च ॥ १६ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १७ ॥

श्रुतोपनिषद्येन तस्य श्रुतोपनिषत्कस्य या गतिर्व्यथानाशया अथो
उत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अहत्या विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिज-
यन्ते एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न
पुनरावर्तत इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धा तस्या एवेह तेष्विपमेवाभिसम्भव-
न्तीत्यादिना गतेरभिधानाद्याह्यन्तरः पुरुषः पुरुषोत्तम एव ॥ १७ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥

अह्यन्तरः परमात्मेतरो न भवति । कुतः तदितरस्य तत्र नियमे-
मानवस्थितेरमृतत्वामयत्वादेस्तत्रासम्भवाच्च ॥ १८ ॥

अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १९ ॥ (२)

यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्युक्कम्प्य एव स अन्तर्याम्यधिदेव इति पृथिव्या-

(१) ॥ एष श्रीभाष्यानुसारेण, शाङ्करभाष्ये नेद सख परिपृहीतम् परन्तु " अत एव च
स ब्रह्मेति श्रीभाष्यगत पाठोऽस्ति ।

(२) अन्तर्याम्यधिदेवाधिव्यति शाङ्करभाष्यमायव्यदिगत पाठ परन्तव्य श्रीभाष्यानुसारी
पाठः । तथाहि श्रीभाष्यम्— "काण्वपाठसिद्धेभ्योऽधिदेवादेमदभ्यो वायेभ्योऽधिकान्याधिलोकादिम-
न्ति शक्त्यानि मायान्दिनपाठे सन्तीति हासनार्थमधिदेवाधिलोकादिभ्यस्तुभयोःरुपादान" मिति ।

अधिदैवादि सर्वपर्यायेषु भूयमाणोन्तर्यामी । परमात्मैव । कुतः तद्धर्म-
स्य सर्वनियन्तृत्वादेरिह व्यपदेशात् ॥ १९ ॥

न च स्मार्तमनद्धर्माभिलापात् ॥ २० ॥

न च प्रधानमन्तर्यामिशब्दवाच्यम् चेतनधर्माणां सर्वनियन्तृ-
त्वसर्वद्रष्टृत्वादीनां चाभिलापात् ॥ २० ॥

शारीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥

न च जीवोऽन्तर्यामी यतश्चैनमन्तर्यामिणो भेदेन यो विज्ञाने तिष्ठति-
ति काण्वाः । य आत्मनि तिष्ठति माव्यन्दिनाश्चोभयेऽप्यधीयते ॥ २१ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥

आधर्षणिकैरुदाहृतः अदृश्यमित्यादिना अदृश्यत्वादिगुणकः प-
रमात्मैव । कुतः यः सर्वज्ञ इत्यादिना तद्धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां नेतरौ ॥ २३ ॥ (१)

प्रधानजीवौ न भूयोन्यक्षरपदवाच्यौ विशेषणभेदव्यपदेशा-
भ्याम् । सर्वगतमिति विशेषणव्यपदेशः । अक्षरात् परतः पर इति
भेदव्यपदेशश्च ॥ २३ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥

अग्निर्मुर्द्धत्यादिना परमात्मनो रूपोपन्यासाच्च नेतरौ ॥ २४ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २५ ॥

वैश्वानरः परमात्मैव यतोऽग्निब्रह्मसाधारणस्यापि वैश्वानरश-
ब्दस्य ब्रह्मपरिव्रजे सुमुर्द्धत्याद्यवयवविधानेन विशेषाद्यगमात् ॥ २५ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २६ ॥

परमात्मनो हि वैश्वानरत्वे यस्याग्निरास्यं द्यौर्मुर्द्धत्यादिस्मृत्यु-
क्तमपि रूपं निश्चायकं स्यात् ॥ २६ ॥

(१) प्रकारादितः " आदिशाभ्यां च नेतरौ " इत्येवं श्रीभाष्ये एतन्नाट इत्यनेन च श-
ब्दप्रत्ययभाष्येऽपि भवति ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात् तथादृष्ट्युपदेशादस-
म्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयतं ॥ २७ ॥

जाठराग्नौ वैश्वानरशब्दस्य रुढत्वादाग्निप्रेताविधानात् प्राणाहु-
त्याथारत्वसङ्कीर्तनादन्तःप्रतिष्ठानध्वनाच्च वैश्वानरो न परमात्मा
किन्तु जाठराग्निरिति चेन्न तथा तस्मिन् जाठेर परमेश्वरदृष्टेरुपे-
शात् परमात्मपरिग्रहाभावे द्युमूर्द्धत्वाद्यसम्भवात् पुरुषत्वध्वनाच्च
वैश्वानरः परमात्मैव ॥ २७ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २८ ॥

उक्तहेतुषु एष देवता भूतं च न गृह्यते वैश्वानरशब्देन ॥ २८ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २९ ॥

विश्वध्वासौ नरश्च सर्वात्मा भगवान् वैश्वानर इति साक्षादु-
पास्य इत्यविरोधं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ ३० ॥

उपासकानामनन्यानामनुग्रहायानन्तोपि परमात्मा तत्तदनु रूप-
तयाभिव्यज्यते इति प्रादेशमाश्रित्यमुपपद्यते इत्येवमभिव्यक्तेरित्याश्म-
रथ्यो मुनिर्मन्यते ॥ ३० ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३१ ॥

सूक्तैर्दिपादान्तद्देहकल्पनमनुस्मृतेरनुस्मरणार्थमिति वादरि-
राचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३२ ॥

वैश्वानरोपासकेन क्रियमाणाया वैश्वानरविद्याङ्गमूलप्राणाहुने-
रग्निहोत्रत्वसम्पत्त्यर्थं तेषामुरजाशीनां वेद्यादित्वकल्पनमिति जैमि-
निराचार्यो मन्यते तथैवाथ य एतदेव विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यादि-
श्रुतिर्दर्शयति ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३३ ॥

एतं द्युमूर्द्धत्वादिगन्तं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकदेहे पुत्रपविधमा-
मनन्ति च ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गित्पार्वीर्कविरचिने शारीरकमीमांसायाख्यायें वेदा-
न्तपारिजातसौरभे प्रथमाध्यायस्य द्वितीय- पादः ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

शुभ्वाधायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

यस्मिन् द्यौरिति शुभ्वाधायतनं ब्रह्म स्वशब्दाद्ब्रह्मवाचकादात्मा-
दिशब्दात् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥(१)

शुभ्वाधायतनं ब्रह्मैव । कुतः तदायतनस्यैव यदा पश्यः पश्यते रु-
क्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यादि-मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

नानुमानगम्यं प्रधानं तदायतनम् तद्बोधकशब्दाभावात् ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥(२)

न प्राणभृदपि शुभ्वाधायतनम् । कुतः अतच्छब्दादेव ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥(३)

किञ्च हातृशेषभावेन भेदव्यपदेशादपि शुभ्वाधायतनं न प्रा-
णभृत् ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

परमात्मप्रकरणात् शुभ्वाधायतनत्वेन जीवपरिग्रहः ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

द्वा सुपर्णेत्यादिमन्त्रे परमात्मनोऽभोक्तृत्वेन स्थितेर्जाधस्यादनाच्च

(१) व्यपदेशावेति श्रीभाष्ये सूत्रपाठः । चकाररहितस्तु शाङ्करभाष्यभ्रमस्तयो पाठः । चकार-
रमुक्त एव तु पाठो युक्तः, हेतुं ततोपन्यासात् ।

(२) श्रीभाष्ये त्वेकहेतुरुक्तत्वं प्राणभृदेति तृतीयसूत्रशेषतयैव पठितम् । अन्यैस्तु भिन्न-
तया तथैवेहापि ।

(३) चकाररहित एव श्रीभाष्ये पाठस्तथैव शाङ्करभाष्येपि, उत्तरसूत्रचकारस्य तृतीयसूत्र-
गतस्यैव समुपायकत्वात् ।

॥ जीवात्मा शुद्धाद्यापतनम् ॥ ७ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

परमाचार्यैः श्रीकुमारैरस्मद्गुरवे श्रीमन्महारदायोपदिष्टोभू-
मा त्वेव विजिज्ञासितव्य इत्यत्र भूमा प्राणो न भवति किन्तु श्रीपुरु-
योत्तमः । कुतः प्राणादुपरि भूमा उपदेशात् ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

निरतिशयसुखरूपत्वाऽमृतत्वस्यमहिमप्रतिष्ठितत्वादीनां परमा-
त्मन्वेधोपपत्तेश्च भूमा परमात्मैव ॥ ९ ॥

अक्षरमन्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरं ब्रह्म । कुतः कालत्रयवर्तिकार्याधारतया निर्दिष्टस्याकायस्य
धारणात् ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च धृतिः पुरुषोत्तमस्यैव । कुतः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्याद्यापयित्वावभवणात् ॥११॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अत्र प्रधानस्य जीवस्य वाऽक्षरशब्देन ग्रहणं नास्ति परमात्मैवाक्षर-
शब्दार्थः । कुतः तद्वा एतदक्षरं गार्ग्ये ऽष्टं द्रष्टुं ऽभुतं भोज्यं ऽमृतं मन्त्र
ऽविद्यातं विद्यातृ इत्यन्यभावव्यावृत्तेः ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

पुरिशयं पुरुषमीक्षते इतीक्षतिकर्मं ब्रह्मागटान्तर्गतो ब्रह्मलोक-
स्थो ब्रह्मा न भवति किन्तु स एव ब्रह्मणः स्वाभाधारणामाकृतब्रह्मलो-
कशयः परमात्मैक्षतिकर्म । कुतः यत् तच्छान्तमजरममयमित्यादिना
तद्दर्शनां व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरं प्रस्मिन्नन्तराफाद्य इति

श्रुतिप्रोक्तो दहराकाशः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः उत्तरेऽयो यावन्
न वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे अस्मिन् घाघाष्ट
धिबीजन्तरेव समाहिते एव आत्माऽपहतपाप्मा विजर इत्यादिभिर्व-
क्ष्यमाणा ये परमात्मासाधारणधर्मास्तेऽप्यो हेतुभूतेऽप्यः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य इति गतिब्रह्मलोकमिति शब्दलाभ्यां
दहरः पर इति निश्चीयते सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति प्रत्यहं
गमनं श्रुत्यन्तरे तथैव दृष्टम्, कर्मधारयसमासपरिग्रहे ब्रह्मैव लोक
इति लिङ्गशब्दसामर्थ्यं च ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

सं सेतुर्विधुनिरेषां लोकानामिति सर्वलोकविधारकत्वं दहरस्य
परमात्मत्वे सङ्गच्छते अस्व च महिम्नो धृत्याख्यस्याऽस्मिन् परमात्म-
न्येव परस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठ
त इति श्रुत्यन्तरे उपलब्धेः ॥ १६ ॥

प्रतिद्वेश्च ॥ १७ ॥

आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता सर्वाणि ह वा इमानि भूता-
न्वाकाशादेव समुत्पद्यन्त इति परमात्मन्यप्याकाशशब्दप्रतिद्वेश्च
दहराकाशः परमात्मैव ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्न असम्भवात् ॥ १८ ॥

एव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य
स्त्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एव आत्मेति होवाचेति दहरवाक्यमध्ये जी-
वस्यापि परामर्शात् जीवोस्तु दहर इति चेन्न अपहतपाप्मत्वादीनां
पूर्वोक्तानां जीवेऽसम्भवात् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदात्रिर्मूलस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तराच्चीवपरात् प्रजापतिवाक्याच्चीवेष्यपहतपाप्मत्वादिगुणा-
धिकमवगम्यते अतः स एव दहराकाशोऽस्तिवति चेन्नुच्यते । पूर्वो-

कगुणयुक्तो नित्याधिभूतस्वरूपः परमात्मा दहर आधिभूतस्वरूपो जीवस्तु न ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

जीवपरामर्शं. परमात्मनो जीवस्वरूपाधिभांघहेतुत्वप्रदर्शनार्थं ॥२०॥

अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥ २१ ॥

अल्पश्रुतेन विभुरत्र ग्राह्य इति चेत् तत्समाधानाय यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्तात् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

तस्य नित्याधिभूतस्वरूपस्य तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुकृते-
ञ्चानुकर्ता जीवो नित्याधिभूतस्वरूपो दहरो न भवितुमर्हति ॥ २२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥(१)

अपि च मम स्वाधर्म्यमागता इति स्मर्यते ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

प्रमितो ऽद्भुष्टपरिमाणकं पुरुषांस्तम एव ईयानो भूतभव्यस्येति
शब्दात् ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

उपासकहृदि तदपेक्षयाद्भुष्टमात्रत्वमुपपद्यते । ननु जन्तुशरीरेषु
हृद्यस्यामितपरिमाणत्वात् तदपेक्षयापि तथात्य फथमग्राह । मनु-
ष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

तस्मिन् ब्रह्मोपासने मनुष्याणामुपरिष्ठादपि ये देवादयो हि ते-
षामप्यधिकारोऽस्तीति भगवान् वादरायणो मन्यते ॥ २६ ॥

(१) अपि स्मर्यते इति श्रीभाष्ये सूत्रगठ अपि च स्मर्यते इति शाङ्करभाष्यमाम को ।
अपि च एतदन्त दहराधिकरण श्रीभाष्यानुसारिर्नैवेह स्थापयतम् । शाङ्करभाष्यमामत्योस्वविके
रणा तरपत्तया सूत्रदर भूतम्, तसु श्रीभा-ये निराकृतमेव ।

विरोधः कर्मणीति चेन्न अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

शरीरं विना ब्रह्मोपासनानुपपत्त्या तेषामवश्यं विग्रहवस्त्वमभ्युप-
गन्तव्यम् । तथाऽपि तु कर्मणि विरोध इति चेन्नायं दोषः । कुतः पर-
स्याप्यनेकेषां देहानां युगपत्प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्न अतःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाम्याम् ॥ २८ ॥

वेदादीनां विग्रहवस्त्वस्वीकारे तद्वाचिनि वैदिके शब्दे विरोधः
स्यात् । अर्थात्पत्तेः प्राग्भिनाशानन्तरं च निरर्थकत्वापत्तेरिति चे-
न्नायं विरोधः । अनः शब्दादेश नित्याकृतिवाचकात् प्रजापतिदुर्बु-
द्धोऽकादर्थस्य प्रभवात् । वेदेन नामरूपे स्थाकरोत् ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रभुस्तयः ॥

इत्यादिस्तुतिस्मृतिश्याम् ॥ २८ ॥

अत एव नित्यत्वम् ॥ २९ ॥ (१)

प्रजापतेः सृष्टिः पदपूर्विका अतो हेतोर्वैदस्य नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो

दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

एवं प्राक्तनसृष्टिसंहारात्मिकायामावृत्तावपि न विरोधः । कुतः
कल्पादी सृज्यमानस्य पदार्थस्य कल्पान्तरातीतेन पदार्थेन तुल्यताम-
रूपादिमत्त्वात् सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पयदिति दर्शनात् ।
यथार्थावृत्तलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

इदमन्ते तानि तान्मेव तथा भावा युगादिषु ॥

इति स्मृतेः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

उपास्यस्योपासकतयासम्भवात्सम्भवादिष्विच्छासु सूर्यादीनामधि-
कार इति जैमिभिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भात्राच्च ॥ ३२ ॥

प्रह्मणि तेषामुपासकत्वेन भात्राच्च मध्वादिष्वनाधिकार इति पूर्वः पक्षः ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तत्र सिद्धाम्नात् । मध्वादिष्वपि सूर्यमस्त्रादीनामधिकारसंज्ञानं बादरायणो मन्यते, हि यतस्तेषां स्वान्तर्यामिब्रह्मणामनेन कल्पान्तरेऽपि स्वाधिकारमितिपूर्वकप्रद्वलित्वासम्भवोऽस्ति ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात्
सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

छान्दोग्ये मुमुक्षौ शुक्मयुक्तं शुद्रपदमालोच्य शुद्रोऽपि प्रह्वयिष्यामधिक्रियते इति नाशङ्कनीयम् । अस्य मुमुक्षोर्जातधुनेर्ह्यनप्रयुक्तानादरवाक्यश्रवणात् तद्वयं शुक्ं प्रत्याद्रवणात् शुक् सञ्जाता इति शुद्रेति सम्योधानेन सूच्यते ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्त चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

अथ हं शौनकश्च कापयमभिप्रतारिणं च काक्षसेति परिधिष्यमाणौ प्रह्वयादी विभिन्ने इत्युत्तरत्त चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण सह समभिध्याहाररूपलिङ्गज्ञानश्रुतेः क्षत्रियत्वस्य गतेरवगतेर्न जानधुनिः शुद्रः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावामिलापाच्च ॥ ३६ ॥

विद्याप्रवेशे तं होषनिन्द्ये इत्यादिनापनयनसंस्कारपरामर्शाच्छूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिने च संस्कारमर्हतीति तदभावामिलापाच्च विद्यायां शुद्रो नाधिक्रियते ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

किञ्च गौतमस्य जाघाले शुद्रत्वामाचनिर्णये सति तमुपनेतुमनुशामितु प्रवृत्तेः शुद्रत्वानाधिकार एवात्र ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

शूद्रो नाधिक्रियते शूद्रसमीपे नाध्येतव्यमित्यादिना तस्य वेदप्र-
घणादिप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

स्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

न चास्योपदिशेद्धर्ममित्यादिस्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

कम्पनात् ॥ ४० ॥

प्रमितः परः पुरुषः प्रतिपत्तव्यः सर्वजगत्कल्पकत्वान्महत्वा-
दिश्यञ्च ॥ ४० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥

तस्य भासेति ज्योतिर्दर्शनात् प्रमितः पुरुषः परः ॥ ४१ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहितेत्यत्राकाशशब्दवाच्यः पुरुषो-
त्तमः । कुतः । मुक्तात्मनो जीवात् परमात्मनो नामरूपोपलक्षितनि-
खिलनामरूपवद्भस्तुनिर्घोदूतयार्थान्तरत्वेन व्यपदेशाद्ब्रह्मत्वान्मृतत्वा-
दिव्यपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्तयोर्भेदेन ॥ ४३ ॥

अज्ञात् सर्वज्ञस्य सुषुप्त्युत्क्रान्तयोर्भेदेन व्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येष्टान इत्यादिशब्देभ्यो जीवाद्भेदेन परमा-
त्मनो व्यपदेशात् स एवाकाश इति स्थितम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायामुत्तरार्धे शारीरकभाष्यार्थे वेदान्तपारि-
जातसौरभे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्य-
स्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ननु महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुखः पर इत्यत्र कठशा-
खायामानुमानिकं प्रधानमपि शब्दवदुपलभ्यते इति चेन्न आत्मानं
रथिनं विद्धि शरीरं रथमेवेत्यत्र शरीरस्य रथरूपकविन्यस्तस्याव्य-
क्तशब्देन ग्रहणात् । इन्द्रियादीनां वशीकरणप्रकारं प्रतिपादयन्
रूपकपरिकल्पितग्रहणमेव दर्शयति च वाक्यशेषः—

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ इति ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

अव्यक्तशब्दः सूक्ष्मवचनश्चेत् तदर्थभूतं शरीरमपि सूक्ष्ममेव
सूक्ष्मस्यैव स्थूलावस्थापन्नात्वात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

शौचनिषेधं प्रधानं परमकारणाधीनत्वादर्थवत् आनर्थक्यं परा-
निमतस्य तस्यैत मेवः ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

भाव्यकण्ठस्तान्मिक्तप्रधानवचनः ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते इति
श्रुतिः प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न ज्ञेयत्वेन प्राज्ञः परमात्मा निर्दि-
ष्टप्रकरणात् ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैत्रमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

असामुपनिषद्युपायोगोपगन्तृणामुपन्यासः प्रश्नश्च पूर्वाप-

रवाक्यार्थविचारेण लभ्यते । आनुमानिकतत्त्वानिरूपणासात्रावकाशो
नास्ति ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

सांख्यैर्महद्वच्चदो बुद्ध्याख्ये द्वितीये तत्रैव प्रयुक्तोऽपि ततोऽन्यथापि
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादिवेदवचनेन यथा दृश्यते तथाऽव्यक्त-
शब्दोऽपि शरीरपरोऽस्तु ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजामेकामित्यादिमन्त्रोक्ता प्रकृतिः स्मृतिसिद्धा भवतु इति पूर्व-
पक्षे राजानं दर्शयति मन्त्रोक्ताऽजा ब्रह्मात्मिकाऽस्तु पूर्वपक्षनिर्धारणं
विशेषाभावात् । अर्वाग्बिलक्षमस इतिमन्त्रांकचमसवत् ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमा तु तथाह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ननु चमसमन्त्रे इदं तच्छिर इति वाक्यशेषाच्छिरक्षमस इति
गम्यते । अजामन्त्रे किं गमकं विशेषार्थग्रहणे इत्यत्रोच्यते । ज्यो-
तिर्ब्रह्मलक्षणमुपक्रमः कारणं यस्याः साम्राज्यजामन्त्रणोच्यते दत्त-
स्तथैव तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्त्रं च जायते इत्येकेऽधीयते ॥ ९ ॥

• कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

ब्रह्मोपादानकत्राजात्त्रयोरेकस्मिन् धर्मिणि न विरोधः । सुप्र-
शक्तिमतो जगत्कारणब्रह्मणो विश्वसृष्ट्युपदेशाद् द्वयं सङ्गच्छते म-
ध्वादिवत् ॥ १० ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च^(१) ॥ ११ ॥

न च यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित इति संख्यो-
पसंग्रहादपि प्रधानादीनां पञ्चविंशतिपदार्थानां श्रुतिमूलकत्वमस्ति
प्रधानभ्येकस्य श्रुतिवैयर्थ्ये को विवाद इति यत्कथ्यम् । कुतः । नाना-
भावात् । यस्मिन्निनि श्रुतिभिर्द्वे ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानां पदार्थानां
ब्रह्मात्मकत्वमस्तीत्या तान्त्रिकेभ्यः पृथक्त्वात् आधारस्य ब्रह्मणो द्वि-
त्याकाशस्य चान्त्रिकत्वाच्च ॥ ११ ॥

(१) अतिरेकत्वमिति वा अतिरेकत्वमिति वा पाठो युक्त इत्यत्र ।

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

प्राणस्य प्राणमुत्त चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्तस्यान्तं मनसो ये
मनो विदुरिति वाक्यशेषात् ते पञ्चजना प्राणादयो बोध्याः ॥ १२ ॥

उपोतिपैकेपामसत्यऽन्ने ॥ १३ ॥

कापवानां वाक्यशेषे त्वसत्यऽन्तं उपक्रमंगतेन उपोतिवा पञ्चार्थं
पूरणीयम् ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

सर्वज्ञं सर्वशक्तिं प्रह्वैव सर्वत्राकाशादिर्क्षाद्येवपक्षवाक्येषु
प्राक्ष्य लक्षणसूत्रादिषु याप्रकारकं ब्रह्म व्यपदिष्टं तत्प्रकारकस्यैवा-
काशादिकारणत्वेन प्रतिपादितत्वात् ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

सौकामयनेति प्रकृतस्य सत एव प्रद्वानः असत्ता इदमित्यत्र स-
माकर्षात् भादित्यो प्रद्वेति प्रकृतस्य प्रद्वानोऽसदेवेदमित्यत्र
समाकर्षात् असच्छब्देन सृष्टेः पूर्वं नामरूपाश्रविभागात् तत्सम्ब-
न्धितयाऽस्तित्वाभावेन सद्रूपं प्रद्वेयामिधीयते । तद्वेदं तर्ह्यव्या-
कृतमासीत् तन्नामरूपाश्रयमेव व्याक्रियत् इत्यव्याकृतयद्वेदमित्यस्यो-
क्तवाक्ये स एव इह प्रविष्ट आ नखात्रेभ्य इत्यादौ समाकर्षात् अचे-
तनस्य प्रधानस्यान्तःप्रविश्य प्रशासितृवाचसम्भवात् तदन्तराम-
भूतमव्याकृतं प्रद्वेभ्युच्यते । जगत्कारणप्रतिपादकेषु वाक्येषु लक्ष-
णसूत्रादिना निर्णीतं ब्रह्मैव प्राह्यं न प्रधानवद्भूतगन्धोऽपीति भावः ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्यैतत् कर्मेति वाक्ये धर्मो-
धर्मकर्मफलभोक्ता तन्प्रोक्तः पुरुषो वेदितव्य इति न शक्यम् परमात्मैव
तत्र वेदितव्यस्येन निर्दिष्टः । कुनः । प्रह्व ते ब्रह्मणीति ब्रह्मप्रकरणात्
क्रियते यत् तत् कर्मेति कर्मशब्दस्य जगद्वाचित्वात् एतदित्यनेन
सर्वनाम्ना प्रत्यक्षादिप्रमाणभिद्स्य जगत उपस्थितत्वाच्च तन्प्रोक्तपु-
रुषप्रकरणाभावाच्च ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

एष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते इति जीवलिङ्गात् अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तदन्यतरो ग्राह्यां न ब्रह्मति चेत् तद्व्याख्यातम् प्रवर्द्धनधिकारे जीवादिलिङ्गानि तत्र ब्रह्मपरत्वेन व्याख्यातानि तद्वदिहापि ज्ञेयानीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमंके ॥ १८ ॥

अस्मिन् प्रकरणे जीवग्रहणमन्यार्थं जीवव्यतिरिक्तग्रहणबोधार्थ-
मिति जैमिनिर्मन्यते केच एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क्व च एतद्भूतं
कुत्र एतद्वागादिति प्रश्नात् । यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति अथा-
स्मिन् प्राण एवैकधा भवतीत्यादिप्रतिवचनात् । वाजसनेयिनांपि
एवमेव जीवव्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति । तत्रापि प्रश्नप्रतिवचने
अप्रतः केच तद्भूतं कुत्र एतद्वागादिति प्रश्नः य एवोन्तर्हृदय आ-
काश तस्मिन् शेते इति प्रतिवचनम् ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिना परमात्मा द्रष्टव्यत्वेन ग्राह्यः
वाक्यस्यापक्रमादिषयांलोचनया तत्रैवान्वयात् ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

कथं तर्हि जीवनोपक्रमणमप्रोच्यते एकविज्ञानेन सर्गविज्ञान-
प्रतिज्ञासिद्धेर्यजीवस्य परमात्मकार्यतया परमात्मानन्यत्वात् तदाच-
कशब्देन परमात्माभिधानं समकामित्याश्मरथ्यो मन्यते ॥ २० ॥

उत्कमिष्यत एवंभावोदित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

शरीरादुत्कमिष्यतो जीवस्य ग्रहणा सहभावात् तच्छब्देन ग्राह्य-
निर्धायते इत्यौडुलोमिमंथने स्म ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

जीवात्मानि स्वानिगम्ये अन्तः प्रविष्टः ज्ञात्वा जनानामित्यादी प्र-

निद्रस्य परमात्मनो नियन्तृत्वेनाश्रितेहेतोर्नियम्यपंदनोपक्रमादौ(?)
नियन्तृपरिग्रह इति काशकृत्सुो मन्यने स्म ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

प्रकृतिरुपादानकारणं चकारान्नामनकारणं च परमात्मैव उत
तमादेशमप्राप्तयो येनाश्रुते ध्रुवं भवत्यमतं मतं भवत्यविहातं विहातं
भवतीति प्रतिज्ञायाः यथा सौम्यैकन सृष्टिण्डेन सर्वं मृन्मयं विहातं
स्यादिति दृष्टान्तस्य च सामञ्जस्यात् ॥ २३ ॥

अभिधोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

तद्वैक्षण बहु स्यामित्योभिधोपदेशाद् ब्रह्मणः सृष्टृष्यप्रकृतिरत्वे
वर्तेते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २५ ॥

ब्रह्म यत् ब्रह्म स बृहत् आसीद्यतो घावापृथिवी निष्टतक्षुः मनी-
षिणो मनसा विप्रवीमि षो ब्रह्माध्यतिष्ठद्ब्रुवनानि धारयन्निति निर्मि-
त्तस्यमुपादानत्वं(१) च ब्रह्मण आम्नाताद् ब्रह्मबोमयरूपम् ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

ब्रह्मैव निमित्तमुपादानं च । कुनः । तदात्मानं स्वयमकुरुते-
त्यात्मकृतेः । ननु कर्तुः कृत-कृतिविषयत्वम् । परिणामात्, सर्वज्ञं सर्व-
शक्ति ब्रह्म स्वशक्तिविक्षेपेण जगदाकारं स्वात्मानं परिणमय्याव्या-
कृतेन स्वरूपेण शक्तिमता कृतिमता परिणतमेव भवति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति
चेति योनिशब्देन ब्रह्म गीयते । अतो ब्रह्मबोपादानम् ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

एतेनाधिकरणसमुदायेन सर्वे वेदान्ता ब्रह्मपरत्वेन व्याख्याता
व्याख्याताः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीर्वाणविरचिते शारीरकमीमांसाशाखाप्रथमं
वेदान्तपारिजानसौरभे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्च प्रथमाध्यायः ॥

द्वितीये ऽध्याये प्रथमः पादः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न अन्यस्मृत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

उक्तसमन्वयस्याविरोधप्रकारः प्रतिपाद्यते । ननु धृत्युपबृंहणाय
स्मृत्यपेक्षा वर्तते तत्र सांख्यस्मृतिर्ग्राह्या । न चाचेतनकारणवादिनी
सा तु न प्राह्येति वाच्यम् । स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति चेन्न अन्य-
स्मृतीनां वेदोक्तचेतनकारणविषयाणां बाधप्रसङ्गादिति वाक्यार्थः ॥१॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषां मन्वादीनां वेदस्य प्रधानपरत्वानुपलब्धेश्च वेदविक-
खस्मृतेरप्रामाण्यम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

सांख्यस्मृतिनिरासेन योगस्मृतिः प्रत्याख्यातास्ति ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

सर्कथलेन प्रत्ययतिष्ठते—जगतो न चेतनप्रकृतिकत्वम्, विलक्ष-
णत्वात् । विलक्षणत्वं च विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदियाविशब्दा-
प्यस्यावगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

पृथिव्यऽप्रधीत ते हेमे प्राणा अहं धेयंमे विषयमाना ब्रह्म जग्मु-
रित्यादी तु मत्तदभिमानिनीनां देवतानां व्यपदेशो ह्यन्ताहमिमानिस्त्वो
देवता इति विशेषणात् भागेनर्वाग्भूत्वा मुचं प्राविषदित्याद्यनुगतेः ॥५॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तत्रोच्यते पुरुषाद्विलक्षणस्य केशादेर्गोमयाद्विलक्षणस्य इ-
धिकस्यात्पत्तिर्दृश्यते । अतो ब्रह्माविलक्षणत्वाज्जगतो न तत्रप्रकृतिक-
त्वमिति न शक्यम् ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

गनूपादानादुपादेयस्य विलक्षणत्वे उत्पत्तेः पूर्वं तदसद्भवितुमर्हति । नैव दोषः पूर्वसूत्रे प्रकृतिविकारयोः सर्वथा साहचर्यानियमस्य प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

भाक्षेपः । प्रलयसमये फायवत् कारणस्याप्येवतनस्यादिमासिप्रसङ्गाज्जगदुपादानं प्रद्वन्द्व्यसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

समाधानम् । तद्वत्प्रसङ्गो नैवास्ति । यथा पृथिवीविकारस्तस्य विलीयमानतां न दूषयति तथा प्रद्वयविकारः संसारः ॥ ९ ॥

स्वपक्षे दोषाच्च ॥ १० ॥

येद्विरुद्धत्वाद्दो सांख्यो वक्तुमक्षमस्वपक्षे ऽप्युक्तदोषयोगात् ॥ १० ॥

तर्कप्रतिष्ठनादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्य-

निर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तर्कानवस्थानाद्योक्तिसिद्धात्तस्य नामामञ्जस्यम् । इदतरर्केण चेद्विरुद्धे प्रधानाद्विद्ये जगत्कारणे ऽनुमिते तु तारणेन तर्केण सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । एवमेव तार्किकविप्रतिपत्याऽनिर्मोक्षप्रसङ्गाद्वेदोक्तस्यैवोपादेयत्वमिति सिद्धम् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टाऽपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन सांख्यपक्षनिरासेन परिशिष्टा येद्विरुद्धकारणवादिनोऽप्येव प्रत्युक्ताः ॥ १२ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

प्रकृतौ जगदुपादानत्वे जीवरूपेण प्रकृतौ एव सुखादुःखानोपनृत्वापत्तेर्वेदप्रतिज्ञो भोक्तृनियन्तृविभागो न स्यादिति चेदविभागोऽपि समुद्रतरङ्गयोरेव सूर्यनक्षत्रयोरेव तयोर्विभागः स्यात् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

कार्यस्य कारणानन्यत्वमस्ति न त्वत्यन्तमिन्नत्वम् । कुतः । वा-
च्यारम्भण विकारां नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । तेनदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सरयं तत्त्वमस्ति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिभ्यः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

तदनन्यत्वं कारणसद्भावे कार्योपलब्धेः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

ब्रह्म वा इदमत्र भासीदिति सामानाधिकरण्यानिर्देशेतावत्-
कालीनस्य कार्यस्य कारणे सत्त्वात् तदनन्यत्वम् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशे-

पायुक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १७ ॥

असद्वा इदमत्र भासीदित्यसद्व्यपदेशात् कार्यस्य लुप्टः प्राज्ञः न
सत्त्वमिति चेन्न सूक्ष्मत्वेन नाहम्यपदेशोऽस्ति । कुतोऽवगम्यते । तत्
सदासीदिति वाक्यशेषात् । यद्यसद्व्यपदेशे कार्यमुत्पद्यते तर्हि घटैर्घटाद्य-
ङ्कुरांपत्तिः कुतो भासीति युक्तेः सदेव सोम्येदमत्र भासीदिति
शब्दान्तराच्च ॥ १७ ॥

पटत्रच्च ॥ १८ ॥

यथा च पृथ्वीवैश्वितः पश्चान्प्रमारितः पटलद्वयिभ्यम् ॥ १८ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणापानादिर्वायुः प्राणायामादिना निरुद्धः स्वरूपेणा-
वतिष्ठते विगतनिराधश्चाज्ञप्ता तत्तद्गुणेण गृह्यते तथैवमपि ॥ १९ ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताऽकरणादिदांप्रसक्तिः ॥ २० ॥

शाश्वतः । ब्रह्मकारणवादेऽवमात्मा ब्रह्मेति जीवस्य ब्रह्मरूपनिर-
पणात् स्वर्गल्लोकालयजगज्जगनेनात्मनोऽहिताकरणादिदांप्रस-
क्तिः ॥ २० ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २१ ॥

तत्परिहारः । सुखदुःखभोक्तुः शरीरादधिकमुत्कृष्टं ब्रह्म जग-
त्कर्तृ द्रुमः । आत्मानमन्तरो यमपतीति भेदव्यपदेशात् न तयोस्-
त्यन्ताभेदोऽस्ति यतो हिताऽकारणादिदोषप्रसक्तिः स्यात् ॥ २१ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २२ ॥

भूषिकाररूपवज्रवैदूर्यादिवद्ब्रह्माभिन्नोपि क्षेत्रज्ञः स्वस्वरूपतो
भिन्न एवातः परोक्तस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २३ ॥

कुम्भकारादीनामनेकोपकरणोपसंहारदर्शनाद् वाह्योपकरणर-
हितं ब्रह्म न जगत्कारणमिति चेन्न यत् क्षीरवत् कार्याकारेण ब्रह्म
परिणमते स्वासाधारणशक्तिमत्स्यात् ॥ २३ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २४ ॥

यथा देवादयः सद्बुज्यमात्रेण स्वापेक्षितं सृजन्ति तथा भग-
वानपि ॥ २४ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २५ ॥

आक्षिपति । ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वे तन्निरवयवत्वाङ्गीकारं कृत्स्न-
प्रसक्तिः । साऽवयवत्वे निरवयवत्वयादि शस्त्रं विरुध्यते ॥ २५ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २६ ॥

समाधत्ते । गौकदोषोऽस्ति सोकामयत बहुर्था स्वयमात्मानम-
कुरुत सच्चत्वात्सामवेदाद्यानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः यथो-
र्णनामिः सृजते तथा पुरुषाद्भवति विश्वमित्यस्यार्थस्य शब्दमूलत्वा-
दन्यभिर्मुलम् ॥ २६ ॥

आत्मनि चैवं त्रिविधाश्च हि ॥ २७ ॥

देवादिशरीरे क्षेत्रज्ञे यदा नाना विकृतयः सद्भवाः सन्ति तदा
सर्वशक्तौ सर्वेश्वरे जगत्कारणे कानुपपत्तिः ॥ २७ ॥

स्वपक्षे दोषाच्च ॥ २८ ॥

अस्मत्पक्षस्तिष्ठतु, स्वपक्षे अपि भवदुक्तदोषापातान्मूकीभावो
युक्तः ॥ २८ ॥

सर्वोपेता सा तद्दर्शनात् ॥ २९ ॥

परास्य शक्तिर्विधिवैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्सा-
दिश्रुतेः सा देवता सर्वशक्त्युपेता सर्वं कर्तुं समर्था भवति ॥ २९ ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ ३० ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इति करणनिषेधात् सर्वशक्त्युपे-
तस्यापि जगत्कर्तृत्वं न सङ्गच्छत इति चेदत्र यत्कव्यमुत्तरं यत्
तत्पूर्वोक्तमेव ॥ ३० ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३१ ॥

ननु नित्यावाप्तसमस्तकामः परः कर्ता न । कुतः । कर्तुः प्रवृत्तेः
प्रयोजनवत्त्वादिभि ॥ ३१ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३२ ॥

तत्रोच्यते । परस्यैतद्ब्रह्मणादिलोकप्रसिद्धचतुःपत्यादिक्रीडामात्र-
मिव युज्यते ॥ ३२ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३३ ॥

विषमसृष्टिसंहारादिनिमित्ते वैषम्यनैर्घृण्ये जीवकर्मसापेक्ष-
त्वात् पर्जन्यस्यैव जगज्जन्मादिकर्तृत्वं स्याताम, तथैव दर्शयति पुण्यो वै
पुण्येन कर्मणा पापः पापेनेति धृतिः ॥ ३३ ॥

न कर्माऽविभागादिति चेन्नाऽनादित्वादुपप-

द्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३४ ॥

ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमिति सृष्टेः प्रागविभागध-
णात् कर्मसापेक्षत्वं परस्य न सङ्गच्छत इति चेन्न कर्मणां पूर्वसृष्टि-
जीवशतानामनादित्वात् तदानीमपि सत्यात् । पूर्वसृष्टिरपि अकस्मात्

दुत्तरसृष्ट्यनुपपत्त्योपपद्यते च सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वम-
कल्पपदित्यादावुपलभ्यते चापि ॥ ३४ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

सर्वेषां कारणधर्माणां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्चाविरोधसिद्धिः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीत्यार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे
वेदान्तपारिजातसौरभे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीये ऽध्याये द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

प्रधानमनुमानगम्यं न जगत्कारणम् । कुतः । सृज्यरचनाभिह-
त्वात् ततो विविधरचनानुपपत्तेश्च ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

ननु क्षीरादिवत्स्वयं प्रधानं जगज्जन्मादौ प्रवर्तते इति चेत् तत्रापि
परः प्रेरको योऽप्सु तिष्ठन्नित्यादिना भ्रूयते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं न जगत्कारणम् । कुतः । तद्यतिरिक्तस्य
सहकार्यन्तरस्थानवस्थितेर्यतस्तव तदनपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

अनहुहाद्यु(१)पभुक्ते तृणादौ क्षीराकारेण परिणामाभावाद्देव्याद्यु-
पभुक्तं तृणादि यथा स्वतः क्षीरीभवति तथाऽऽयकमपि महदाद्याका-
रेण परिणमते इति न चकन्त्यम् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

कथञ्चित्प्रवृत्त्यभ्युपगमे ऽपि प्रधानं कारणं न भवति तस्याचेत-
नत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजनासम्भवात् ॥ ६ ॥

पुरुपाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

यथा पद्भुरऽधमऽश्माऽवः प्रवर्तयति तथा पुरुषः प्रधानमिति चेत्
तथाप्ये निष्क्रियत्वाभ्युपगमविरोधः प्रधानस्य परप्रेर्यत्वेन जगत्का-
रणत्वे ऽप्राधान्यप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रलयवेलायां साम्येनावखितानां गुणानां परस्पररङ्गाङ्गिभावा-
सम्भवाच्च नानुमानं जगत्कारणम् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरण प्रधानानुमितौ च प्रधानस्य शानृत्वशक्तिवियो-
गात् तत्कर्तृकं जगत् ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

अनमञ्जसं कापिलं मतं वेदान्तचिन्तकत्वात् पूर्वापरविद्यस-
त्याच्च ॥ १० ॥

महर्दीर्घत्रिंशद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

साययवधेऽनवस्थाप्रसङ्गाभिरवयवधे परिमाणान्तरोत्पाद-
कत्वात्सम्भवात् परमाणुभ्यां क्षणिकोत्पत्तेरनामञ्जस्यं तेष्वस्यणु-
कोत्पत्तेश्च सुतरामसामञ्जस्यम् । तद्वत्परमाणुकारणयाद्यभ्युपगतं स-
धंमसमञ्जसं भवति ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मात्स्तदभावः ॥ १२ ॥

अदृष्ट्य परमाणुवृत्तित्याऽसम्भवादात्मसम्यन्धिनमनस्य पर-
माणुगतकर्मप्रेरकत्वात्सम्भवाद्येवमुभयथाप्यार्थं कर्म परमाणुगतं न
सम्भवत्यतः कर्मनिवन्धनसंयोगपूर्वकक्षणिकादिक्रमणं जगदुद्भव-
स्याभावः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्प्रदानवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च परमाणुकारणपक्षात्सम्भवः । यथा क्षणु-
कं समनायसम्यन्धेन स्वकारणं समवेत्यन्तभिन्नत्वात् तथा सम-
वायापि समवायिभ्यां समवायसम्यन्धान्तरेण सम्यध्येत भवत्यन्त-
शब्दाभ्यात्, नोपि सम्यन्धान्तरेणेत्यनवस्थानात् ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणुनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे प्रवृत्तेर्गाथाभित्यसृष्टिप्रसङ्गात्-

न्यथा नित्यप्रलयप्रसङ्गात् तदभावः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

परमाणूनां कार्यानुसारेण रूपादिमत्त्वाच्च नित्यत्वविपर्ययो ऽनि-
स्यत्वं स्याद् रूपादिमत्तां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् अन्यथा कार्ये
रूपादिहीनं स्यात् ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

यद्युपाचैतद्गुणाः परमांशवस्तथा पृथिव्यप्तेजोवायूनां तुल्य-
तापत्तिः । अपचितगुणा इत्यत्रापि सर्वेषां परमाणूनां प्रत्येकमेकैक-
गुणयोगेन पृथिव्यादीनामपि कारणगुणानुगुण्येन प्रत्येकमेकैक-
गुणयोगः स्यादित्युभयथापि दोषात् तदभाव एव ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

परमाणुकारणवादस्य शिष्टैः परित्यक्तत्वाद्यत्यन्तमनपेक्षा मु-
मुक्षुभिः कार्यो ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुके ऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

सुगतमतं निराकराति । भूतभौतिकचित्तचैतिकसमुदाये ऽश्रुप-
भक्ष्यमाने ऽपि समुदायिनामचेतनत्वाद्यस्य संहतिहेतोरनश्रुप-
भमाच्च समुदायानम्भयः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न सङ्घा-

तभावाऽनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

अविद्यामंस्कारविज्ञाननामरूपपदायतनादीनामितरेतरहेतुत्वेन
सङ्घातादिकमुपपन्नमित्यपि न तेषामपि सङ्घातं प्रत्यकारण-
त्वात् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

इतोपि न तदशनं युक्तमुत्तरोत्पादे पूर्वस्य क्षणिकाद्ये नष्ट-
त्वात् ॥ २० ॥

अमति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

असति हेतौ कारोत्पत्त्यश्रुपगमं चतुर्थो हेतुश्च इन्द्रियालोपाम-

नस्कारधिपयेऽयो विज्ञानोत्पत्तिरित्यस्याः प्रतिज्ञाया बाधः स्यात् । स-
ति हेतौ कार्योत्पादाङ्गीकारे पूर्वस्मिन् क्षणे स्थिते सति क्षणान्तरो-
त्पत्तिर्भवेद्विदं यौगपद्यं भवतां क्षणिकत्वादिनां मते स्यात् ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

सहेतुकनिर्हेतुकयोर्निरोधयोरसम्भवः सन्तानविच्छेदस्यासम्भ-
वात् सन्तानिनां च प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

सन्तानस्य सन्तानिष्यतिरिक्त्वस्तुत्यामावात् सन्तानिनां च क्ष-
णिकत्वाद्दिघादिनिरोधो मोक्ष इत्यपि तन्मतमसङ्गतम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशे च तैरभाषप्रतिज्ञा कृता, सा न युक्ता पृथिव्यादिभिरवि-
शेषात् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

इदं तदिति प्रत्यभिज्ञानाच्च तद्दर्शनमसत् ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अभावाद्भावो नैव जायते ऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

अन्यधानुपायतो विद्याद्यर्थसिद्धिः ॥ २७ ॥

नामात्र उपलब्धेः ॥ २८ ॥

विज्ञानमात्रास्तित्ववाच्यामिमतो वाह्यस्याभावो न फिन्तु माद्य एष ।
कुतः । उपलब्धेः ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेनापि न जाग्रत्प्रत्ययार्थाभावः प्रतिपाद-
यितुं शक्यः दृष्टान्तदाष्टान्तयोर्वैधर्म्यात् स्वप्नज्ञानस्यापि सालम्बन-
त्वाच्च ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

किञ्च ज्ञानवैचित्र्याद्यैः वासनानां भावोऽभिप्रेतः, स न सम्भवति
तद्य मते याद्व्यर्थानामनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वात् ॥ ३१ ॥

न वासनामासः, आश्रयस्य तद्य मते क्षणिकत्वात् ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

शून्यवादोपि भ्रान्तिमूलः सर्वथानुपपत्तत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाण-
विरोधात् ॥ ३२ ॥

नैकस्मिन्नऽसम्भवात् ॥ ३३ ॥

जैना वस्तुमात्रे ऽस्तिस्वनास्तित्वादिविरुद्धधर्मद्वयं योजयन्ति ।
तत्रोपपत्तये, एकस्मिन् वस्तुनि सत्त्वासत्त्वादेर्विरुद्धधर्मस्य उदाया-
तपवद्गुणपदसम्भवात् ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

एवं शरीरपरिमाणत्वेनाङ्गीकृतस्यात्मानो बृहद्देहप्राप्तावपूर्णता
स्यात् ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

उपचयापचयार्हाश्रयवधानाऽऽत्मा, अतो न विरोध इति च न
घट्टं शक्यं, विकारत्वादिदोषप्रसक्तेः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितैश्चोभयनित्यत्वादाविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यस्य परिमाणस्य नियततामङ्गीकृत्या ऽऽदिमध्ययोरपि नि-
त्यत्वमस्तीति चेत्, तर्हि सर्वत्राविशेषः स्यात्, विनष्टं देहपरिमाण-
वादः ॥ ३६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पाशुपतं शास्त्रमुपेक्षणीयम्, जगद्गिघ्रनिमित्तोपादानपात्त-
प्रतिपादकविरोधित्यानुपधर्मप्र रतकत्याश्च ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पशुपतेरशरीरस्य प्रेरकस्य प्रेर्यप्रधानादिभिः सम्बन्धानुप-
पत्तेश्च न जगद्धेतुत्वम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

दृष्टविरुद्धत्वाभित्यस्योत्तरभावित्वादनित्यस्य च शरीरस्यानु-
पपत्तेश्च न पशुपतिर्जगद्धेतुः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

जीववत्करणकलंबवरकल्पनापि न सम्भवति भोगादिप्रसक्तेः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

तस्य पुण्यादिकृपादृष्टयान्तेऽन्तवत्त्वमकार्षं च स्यात् ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

पुरुषमन्तरेण शक्तेः सकाशाज्जगद्दुत्पत्त्यसम्भवाच्च तत्कारण-
वादोपि साधुः ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

पुरुषसंसर्गोऽस्तीति चेत्, पुरुषस्य करणं भास्ति तदानीम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

स्वाभाविकविज्ञानादिभावे खलु जगत्कर्तृत्वे कः प्रतिषेधः, स्वतो
वितण्डः शक्तिवादः ब्रह्मस्वीकारात् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

श्रुतिस्मृतिविप्रतिषेधाच्च शक्तिपक्षोऽप्याभाषिकः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीर्वाणविरचिते शारीरकमीमांसाशास्त्रे वे-
दान्तपारिजातसौरभे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

परपक्षेण स्वपक्षस्याविरुद्धत्वं निरूपितम् । अधुना धुनीतामन्यो-
न्यविरोधाभावो निरूप्यते । वियजोत्पद्यते । कुतः । छाद्दोमे त-
दुत्पद्य भ्रमणादिति पूर्वः पक्षः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तत्रोच्यते । आत्मन आकाशः सम्भूत इति तैत्तिरीयके प्रति
वियदुत्पत्तिरिति ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥

शङ्कते । निरवयवस्याकाशस्योत्पत्त्यसम्भवात् घायुष्मान्तरिक्षं
चैतदमृतमिति शब्दाच्चाकाशः सम्भूत इति भ्रुतिर्गौणी ॥ ३ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

एकस्य सम्भूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमुत्तरत्र मुण्यत्वं तु तपसा
ब्रह्म विजिहासस्व तपो ब्रह्मोतिवत् स्यात् ॥ ४ ॥

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ५ ॥

शङ्कन निराक्रियते । आकाशादिवस्तुजातस्य ब्रह्माऽव्यतिरे-
काद्ब्रह्मविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अनुपरोधो भवति । आका-
शास्यानुत्पन्नत्वे स विज्ञेयव्यतिरेकः स्यात्, तस्मात् सा याच्येत ।
सर्वस्य ब्रह्मापृथक्त्वं च ऐतदात्म्यमिदमित्यादिशब्देभ्यः ॥ ५ ॥

यावद्विकारं तु त्रिभागो लोकवत् ॥ ६ ॥

उपसंहरति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिवाक्यैराकाशादिप्रप-
ञ्चस्य ब्रह्मात्मकावप्रतिपादनेन विकारत्वं निश्चीयते । तथा च याव-
द्विकारमुद्भव एव गम्यते । तत्तेजो ऽसृजतेत्याद्या(वायाऽऽ)काशस्यानु-
त्पत्तेज आदेः सृज्यत्येनोक्तिश्च लोकयदुत्पद्यते । लोके देयदत्तपुत्रपुत्री

निर्दिश्य तत्र कतिपयानामुत्पत्तिकथनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता
भवति ॥ ६ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अनेन वियदुत्पत्तिन्यायेन वायुरपि व्याख्यातः ॥ ७ ॥

असम्भ्रवस्तु सतोनुपपत्तेः ॥ ८ ॥

सतो ब्रह्मणोऽसम्भवोऽनुत्पत्तिरेव, जगत्कारणोत्पत्त्यनुप-
पत्तेः ॥ ८ ॥

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ ९ ॥

पूर्वपक्षयति । मातरिश्वनस्तेजो जायते वायोरग्निरिति ध्रुतेः ॥ ९ ॥

आपः ॥ १० ॥

तेजस आपो जायन्ते अग्नेराप इति ध्रुतेः ॥ १० ॥

पृथिवी ॥ ११ ॥

अज्यो भूर्भवति ता अन्नमसृजन्तेति ध्रुतेः ॥ ११ ॥

पृथिव्यऽधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अन्नपदेन मूढच्यते महाभूताधिकारात् यत्कृष्णं तदन्नस्येति
रूपभ्रयणादय्यः पृथिवीति शब्दान्तराच्च ॥ १२ ॥

तदभिध्यानात् तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

सिद्धान्तयति । यद्दुःसामिति तदभिध्यानात् तदात्मानं स्वयमकु-
स्तेत्यादितश्चापकात् शास्त्राच्च परमपुरुषस्तदन्तरात्मा तत्तत्कार्य-
स्रष्टेति ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

अत उक्तसृष्टिक्रमात् प्रातिलोभ्येन प्रलयक्रमोऽस्ति, पृथिव्यन्तु प्र-
तीयत इत्यादिध्रुतेः जललयणन्यायेनोपपद्यते च ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्ना-
विशेषात् ॥ १५ ॥

विज्ञानमनसी एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादि-
लिङ्गात् परमात्मनो मृतानां चान्तराले स्याताम्, एवं प्राप्तेन क्रमेण पू-
र्वाक्तस्य क्रमस्य विरोध इति चेन्न वाक्यस्य क्रमविशेषपरत्वाभावात् ।
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यनेन ब्रह्मणः सकाशादेव
विज्ञानमनसोः आदीनां चोत्पत्तेरविशेषात् । प्रकृते भूतोत्पत्ति-
क्रमप्रतिपादके वाक्ये तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
आकाशाद्वायुरित्यादौ आत्मन आकाशस्य चान्तरालं सृष्टि-
हारक्रमबोधकवाक्यान्तरप्रसिद्धानि विज्ञानमनसी इत्यनेनोपल-
क्षितान्यव्यक्तमहदहङ्कारादीनि तत्त्वानि ज्ञेयानीति सङ्क्षेपः ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्त-
द्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जीवात्मा निर्णयिते । देवदत्तो जातो मृत इति व्यपदेशो गौणीति ।
एतच्चराचरव्यपाश्रयः शरीरभावे जन्ममरणयोर्भाविष्वात् ॥ १६ ॥

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

जीवो नोत्पद्यते । कुतः । स्वरूपतस्तदुत्पत्तिवचनाभावात् । न जा-
यते म्रियते वा विपश्चित् नित्यो नित्यानाम् अजो ह्येको ज्ञेयमाप्नो-
नुद्येते इत्यादिश्रुतिप्रयो जीवस्य नित्यत्वावगमाच्च ॥ १७ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

अहमर्थभूत आत्मा ज्ञाता मयति ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

जीवोऽणुः अनेन प्रद्योतनेनैव (प्रद्योतनेनैव) आत्मा निष्क्रामति घञ्भुषो
वा सूक्ष्मो वा अन्येऽर्थो वा शरीरदेशेऽयः ये वै केचन आत्मलोकान् प्रप-
न्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति तस्माल्लोकान् पुनरेत्यस्मै लोकाय
कर्मणे इत्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां अथवात् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिः कदाचित् सिरस्यापि ग्राम्य(म)स्वाम्यनिवृत्तिवत्
स्यात् । उत्तरयोः स्वात्मनैव सम्भवाज्जीवोऽणुः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवं प्रस्तुत्य स घा एष महानित्यऽतद्वचनात्त जीवोऽणुरिति चेन्न,
मध्ये परमात्मनो ऽधिकारात् ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

एषोऽणुरात्मा घालाप्रगतभागस्य शतश्राकल्पितस्य च भागो
जीव इति स्वशब्दोन्मानाभ्यां जीवोऽणुः ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

देहैकदेशस्योपि कृत्स्नं देहं चन्दनविन्दुर्यथा ह्लादयति तथा
जीवोपि प्रकाशयति । अत्रः कृत्स्नपरिरे सुखाद्यनुभवो न विरु-
ध्यते ॥ २३ ॥

अवस्थितिर्विशेष्यादिति चेन्नाऽभ्युप-

गमाद्भृदि हि ॥ २४ ॥

अवस्थितिर्विशेषभावाद् दृष्टान्तवैषम्यमिति चेन्न देहैकदेशे ह-
रिचन्दनवद्भृदि ह्ययमात्मैति जीवावस्थित्यभ्युपगमात् ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकयत् ॥ २५ ॥

देहे प्रकाशो जीवगुणादेव कोष्ठे दीवालौकादिवत् ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् तथाहि दर्शयति ॥ २६ ॥

गुणभूतस्य ज्ञानस्य व्यतिरेकस्तु गन्धवत्पुष्पघते, एतादृशगुणा-
भ्रयं जीवं स एष प्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्य इति श्रुतिर्द-
शयति ॥ २६ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २७ ॥

जीवतद्ज्ञानयोर्ज्ञानत्वाविशेषेऽपि धर्मधर्मिभावो युक्त एव । कुतः ।

प्रज्ञया शरीरमारुह्यत्यादिपृथगुपदेशात् ॥ २७ ॥

तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २८ ॥

पृहन्तो गुणा यस्मिन्निति ब्रह्मेति प्राज्ञवदात्मा विभुगुणत्वाभित्यं
विभुमिति व्यपदेशः । दृष्टान्ते बृहदेव प्राज्ञो गुणैरपि बृहद्भवति, दार्ढ्य-
न्ते तु जीवोऽणुपरिमाणको गुणेन विभुरिति विशेषः ॥ २८ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ २९ ॥

जीवस्य गुणनिबन्धनो विभुत्वव्यपदेशो न विरुद्धः शुणस्य या-
वदात्मभावित्वात् । नहि विज्ञातुर्विज्ञानेर्विपरिलोपो विद्यते अविना-
शित्वाद्विनाशी वा अरे अयमात्मेति तद्दर्शनात् ॥ २९ ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३० ॥

अस्य ज्ञानस्य सुषुप्त्यादौ सत एव जाग्रदादावभिव्यक्तिसम्भ-
वादावदात्मभावित्वमेव, यथा पुंस्त्वादेर्बाह्ये सत एव धौघने ऽभि-
व्यक्तिः ॥ ३० ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोन्यतरनियमो

वान्यथा ॥ ३१ ॥

स्वर्गलक्षणावच्छेदे आत्मोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्बन्धनोक्तयोर्नित्यं प्रसङ्गः
स्याभित्यबद्धो वा नित्यमुक्तो यात्मेत्यन्यतरनियमो वा स्यात् ॥ ३१ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

आत्मैव कर्ता स्वर्गकामो यजेत मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीतेःपारेर्भुक्ति-
मुक्त्युपायबोधकस्य शास्त्रस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३३ ॥

स्ये शरीरे यथाकामं परिवर्तते इति विहारोपदेशात् स
कर्ता ॥ ३३ ॥

उपादानात् ॥ ३४ ॥

तदेयां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमाशयेति चोपादानप्रपणा-

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४८ ॥

विभोरंशये ऽपि गुणेन विभुत्वे ऽपि चात्मनां स्वरूपतोऽणुत्वेन
सर्वगतत्वाभावात् कर्मादिव्यतिकरो नास्ति ॥ ४८ ॥

आभासा एव च ॥ ४९ ॥

परेषां कपिलादीनां व्यतिकरप्रसङ्गात् सर्वगतात्मवादाश्चा-
भासा एव ॥ ४९ ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥

सर्वगतात्मवादे ऽदृष्टमाश्रित्वापि व्यतिकरो दुर्घारः, अदृष्टानि-
यमात् ॥ ५० ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥

अहमिदं करिष्ये इदं नेति सङ्कल्पाद्विष्वप्येवमनियमः ॥ ५१ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

एष्यदरीरक्षारमप्रदेशात् सर्वे समञ्जसमिति चेत् न, तत्र सर्वेषा-
मात्मप्रदेशानामन्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

इति धीमद्गवश्निम्बार्कविरचिते धारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदा-
न्तपारिजातसौरभे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

करणोत्पत्तिश्चिन्त्यते । खादिन्द्रियाणि जायन्ते ॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

न चैनस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिसृष्टिप्रकरणे कर्णोत्पत्त्यभवेत्तत्त्वात् करणोत्पत्तिश्चुतिर्गौणीति वाच्यम् । उत्पत्तिभूतिभूयस्त्वादेकावज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविराधाच्च गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

तत्प्राक्छुस्तेश्च ॥ ३ ॥

तस्मिन् वाक्ये खादिषु मुख्यस्य क्रियापदस्येन्द्रियेष्वपि ध्रुतेरिन्द्रियोद्भवो मुख्यः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

प्राणाः खादिषुदुत्पद्यन्ते, वाक्प्राणमनसामक्षमयं हि सोम्य मन आपामयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यनेन तेजोवक्षपूर्वकत्वमिधानात् ॥ ४ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

वानि सप्तैकादश वेति सप्तये प्राणमनूत्क्रामन्तं भवे प्राणा मनूत्क्रामन्तीति गते, स्तत्र सप्त नामेव न पश्यति न जिघ्रति न रसयति न घर्षति न शृणोति न मनुते न स्पृशतीति विशेषितत्वाच्च सप्तयेन्द्रियाणीति पूर्वः पक्षः ॥ ५ ॥

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

मनोयोतिरिक्ते हस्तो वै ग्रह इत्यादिना निश्चिने मत्तयेन्द्रियाणीति नैव मन्तव्यम् । दशमे पुर्ये प्राणा आत्मैकादश इति ध्रुतेरैकादशेन्द्रियाणीति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

अणश्च ॥ ७ ॥

सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्युत्क्रान्तिश्रुतेः प्राणा अणवः ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

श्रेष्ठो मुत्यः प्राणो वायुः श्रेष्ठः श्रेष्ठश्चेति श्रुतिप्रोक्तः प्राणो महा-
भूतादिवेदुरपद्यते । कुतः । एतस्माज्जायते प्राण इति समानश्रुतेः ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

वायुमात्रं करणक्रिया वा प्राणो न भवति, किं तु वायुरेवावस्था-
न्तरमापन्नः प्राण इत्युच्यते, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि
च स वायुरिति पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

चक्षुरादिवत् तु तत्सहशिष्यादिभ्यः ॥ १० ॥

श्रेष्ठोपि प्राणश्चक्षुरादिवज्जीवोपकरणविशेषः । कुतः । प्राणसंवा-
दादिषु चक्षुरादिभिः सह प्राणस्य शिष्यादिभ्यः शासना-
दिभ्यः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वे तदनु रूपकार्यभावेनाकरणत्वा-
दोष इति, न । यतो देहेन्द्रियविधारणं प्राणस्याऽऽसाधारणं कार्यम्-
ऽहमेवैतत् पञ्चधाऽमानं विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रु-
तिर्दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

यथा बहुवृत्ति मनः स्रष्टृत्तिभिः कामादिभिर्जीवस्योपकरोति त-
थाऽपानादिश्रुत्तिभिः पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपि जीवोपकारकत्वेन व्यपदि-
श्यते ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

उत्क्रान्तिश्रुतेः प्राणोणुश्च ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

धागादिकरणात्तमन्यादिदेवतापेरितं कार्ये प्रवर्तते, अग्निर्वाग्भू-
खा मुखं प्राविशदित्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

जीवेनैवेन्द्रियाणां अस्त्रामिभावः सम्बन्धः, स भोक्ताऽथ यत्रैत-
हाकाशमनुविषण्णं बध्नः स चासुपः पुरुषो दृश्याय चक्षुरित्यादिस-
द्भात् ॥ १५ ॥

तस्य नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

उक्तलक्षणस्य सम्बन्धस्य जीवेनैव नित्यत्वात् एषधिष्ठातृदे-
वताभिः ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

श्रेष्ठप्राणभिन्नत्वेन तेषां प्राणानामेतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-
न्द्रियाणि चेति व्यपदेशात् तेषां प्राणा इन्द्रियसम्बन्धानि तस्मात्तराणि
न तु श्रेष्ठवृत्तिविशेषाः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १८ ॥

धागादिप्रकरणमुपसंहृत्याथ हेममाऽऽसन्न्यं प्राणमृचुरिति तेषां
धागादिभ्यः श्रेष्ठस्य प्राणस्य भेदश्रवणात् देहोन्द्रियादिस्मितिहेतोः श्रे-
ष्ठान् प्राणादिन्द्रियाणां विषयभ्राह्मणत्वेन वैलक्षण्याच्च तानि तस्मा-
न्तराणि ॥ १८ ॥

सञ्ज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १९ ॥

सर्वं देवतैक्षत दन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता भवेन जीवेनात्मनानुप्र-
पिद्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवा-
णीति नामरूपव्याकरणमपि त्रिवृत्कुर्वतः परस्वैय कर्म, य एकैकां देव-
तां त्रिरूपामकरोत् स एव हि मन्यादित्यादीनां नामरूपकर्ता । श्रुतः ।
सर्वं देवतेत्युपक्रम्यानेन जीवेनात्मनानुप्रपिद्य नामरूपे व्याकरवाणी-
ति व्याकरणस्य परस्वैयताकर्तृकत्वापेक्षयात् ॥ १९ ॥

मासादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २० ॥

तेषां त्रिवृत्कृतानां तेजोयन्त्रानां कार्याणि शरीरे शब्दादेयापग-
न्तव्यानि । भूमेः पुरीषं मांसं मनश्चेति अपां सूत्रं लोहितं प्राणश्चे-
ति तेजसोऽस्थि मज्जा वाक् चेति ॥ २० ॥

वैशेष्यात् तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २१ ॥

तेषां भेदेन ग्रहणं तु भागभूयस्त्वात् ॥ २१ ॥

इति धीमन्नगवान्निष्कार्फविरचितं शरीरकमीर्मासावाप्यार्यं वेदान्त-
परिजातसौरभे द्वितीयध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥
समाप्तध्यायं द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

तृतीये ऽध्याये प्रथमः पादः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्न-
निरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

स्मन्वयाचिरोधाऽयां साध्ये निश्चिते ऽय साधनानि निरूप्यन्ते ।
तत्रादौ चैराग्यार्थे स्वर्गादिगमनागमनादिर्दोषान् दशयति । उक्तल-
क्षणः प्राणादिमान् जीवो हि सूक्ष्मभूतसम्परिष्वक्त एव देहं विहाय
देहान्तरं गच्छतीति चेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावाऽऽवः पुरुषवचसो
भवन्तीत्यादिमश्रनिरूपणाऽर्थां गम्यते ॥ १ ॥

व्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

त्रिष्टुक्करणध्रुव्याऽपां व्यात्मकत्वादितरयोरेपि ग्रहणम् । केप-
लावग्रहणं तु तद्भूयस्त्वानुपपद्यते ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणो नूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनू-
त्क्रामन्तीति प्राणगतिध्रवणाच्च भूतसूक्ष्मपरिष्वक्त एव गच्छति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति घातं प्राणश्चक्षुरादित्यमि-
त्यादिना वागादीनामग्न्यादिषु गतेर्लयस्य ध्रवणाच्च तेषां जीवेन
सहगमनमिति चेन्न, अग्न्यादिगतिश्रुतेरोषधीर्लोमानि घनस्पर्शीन्
केशा इति सहपाठेन भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

प्रथमे ऽप्रावणामऽध्रवणान् कथं पञ्चम्यामाहुतौ तासां पुरुषभाव
इति चेन्न, यतः, अस्माशब्देन ता एवोच्यन्ते उपक्रमानुपपत्तेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

भूतसम्परिष्वक्तो जीवो रंहनीति न वक्तुं शक्यम् अयादिवलीव-
स्थाधवणादिति चेन्न, इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते घूममभिसम्भवन्ती-
त्यादिनेष्टादिकारिणां धूममार्गेण चन्द्रलोकप्राप्तिं निरूप्य त एव सोम-
शब्देन श्रुत्या निरूप्यन्ते । एष सोमो राजा सम्भवतीत्यऽत्रापि,
सोमो राजा सम्भवतीत्यनेन प्रतीतेः ॥ ६ ॥

भाक्तं वा ऽनात्मविच्चात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

केवलकर्मिणामनारमविच्चाद्देवान् प्रति गुणभावे सति तद्देवाना-
मन्नं तं देवा भक्षयन्तीति इष्टादिकारिणामन्नत्वेन भक्षत्वं भाक्तम्, प-
शुंश्च स देवानामिति श्रुतेः ॥ ७ ॥

कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां

यथेतमनेवञ्च ॥ ८ ॥

आमुष्मिकफलप्रदकर्मक्षये सति पौष्टिकफलप्रदकर्मवान् यथाग-
तमनेयं च प्रत्यघरोहति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासो(शो) ह यत्ते
रमणीयां योनिमापद्येयन्नित्यादिश्रुतेः वर्णाधमाञ्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य
कर्मफलमनुभूय ततः शोषेण विंशष्टजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तसुखमे-
धसो जन्म प्रतिपद्यन्त इति स्मृतेश्च ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॥ ९ ॥

ननु रमणीयचरणा इत्यञ्च चरणमाचार, अस्माद्देवेष्टसिद्धौ न
सा अनुशयस्यावरोहः सम्भवतीति चेन्न, यत्, चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणा-
र्था-इति कार्णाजिनिर्भन्यते ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

ननु तथात्वे चरणास्थानर्थक्यं स्यादिति चेन्न, कर्मणां चरणापे-
क्षत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

सुकृतदुष्कृते कर्मणी चरणशब्देनोच्यंते इति वादरिः ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

अनिष्टादिकारिगतिश्चिन्त्यते । तत्र तावत् पूर्वः पक्षः—निविद्धस-
क्तानां विहितधिरक्तानां बुष्टानामपि ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति
चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति गमनं श्रुतम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति-
दर्शनात् ॥ १३ ॥

यमालये दुःखमनुभूयादनिष्टादिकारिणां चन्द्रमण्डलारोहावरोहौ,
पुनःपुनर्वशमापयते मे वैषस्वतं संयमनं जनानामित्यादिषु यमालय-
गमनदर्शनात् ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

पराशरादयो यमघंश्यत्वं स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

रौरवादीन् सप्त नरकानपि स्मरन्ति ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापाराद्विरोधः ॥ १६ ॥

रौरवादिष्वपि चित्रगुप्तादीनामधिष्ठातृणां यमायत्तया यमस्यै-
ष व्यापारात् तत्रान्येष्यधिष्ठातार इति नास्ति विरोधः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

अथ राक्षान्तः । पञ्चाग्निविद्यायामथैतयोः पयोर्नेकतरेण च तानी-
मानि क्षुद्राण्यस्सकृदाघर्तानि भूतानि मथन्ति जायस्वन् द्वियस्येस्येतत्
तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इत्यनिष्टादिकारिणामनघरोहं
दर्शयति । पयोरिति च विद्याकर्मणां निर्देशः, सयोः प्रकृतत्वात् । त-
द्य इत्थं विदुर्नरति वैषयानः पन्था, इष्टापूर्त्तं दत्तमिति पितृयाण, सयो-
रन्यतरेणापि ये न गच्छन्ति तानीमानि तृतीयस्थानमाग्नि भूतानीति
पापिनां चन्द्रगतिर्नास्तीति वाक्यार्थः ॥ १७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

तृतीये स्थाने ऽनिष्टादिकारिवेष्टारम्भार्थमपि, पञ्चमाहुस्यपेक्षा नास्ति ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

अतो ब्रह्मण एव तत्तदधिकारिणां तत्तदनु रूपं फलं भवत्यसौ च
उदात्तधोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

स वा एव महानज आत्माब्राह्मो बभूवानः एव एवानन्दयतीति
ताफलदत्तस्य श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

धर्म फलहेतुं जैमिनिर्मन्वते कृष्यादियत् तस्यैव तस्मैतुवोपपत्तेः ।
पजेत स्वर्गकाम इति तस्मैतुवध्वषणाच्च ॥ ४० ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पक्षमिरासार्थः । फलदं पूर्वोक्तं परमात्मानं वेदाच्चा-
र्यो मन्वते, पुण्येन पुण्यं लोकं नयतीति यमेवैव वृणुते तेन लभ्य इति
च परस्य तस्मैतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे
वेदान्तपारिजातसौरभे तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यऽविशेषात् ॥ १ ॥

अनेकत्र प्रोक्तमप्युपासनमेकमेव, चोदनाद्यऽविशेषात् ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदकस्यामपि ॥ २ ॥

विद्यायां पुनः श्रुत्या चैवभेदात्तं विद्यैक्यमिति चेत् न क्वचित् प्र-
तिपत्तृभेदात् क्वचित् प्रकरणशुद्ध्यर्थमेकस्यामपि विद्यायां पुनरुक्त्या-
द्युपपत्तः ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेधिकाराच्च स-
वत्रच तन्नियमः ॥ ३ ॥

यथायवने तेषामेवैतां प्रह्वविद्यां भवेत् शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु
शीर्णमिति शिरोव्रतम्, नदपि विद्याभेदकं न, यतः स्वाध्यायाध्ययना-
ङ्गतया शिरोव्रतं विधीयते । तस्याध्ययनाङ्गत्वे सति आध्यायिकेतरा-
प्राह्यतया तन्नियमोऽस्ति । यतः समाचाराख्ये ग्रन्थेऽपि चैवग्रन्थेन शि-
रोव्रतमाप्तमिति । नैतद्विधीयतेऽधीन इति यचनाच्च । सौम्यादिहामवश
तन्नियमः सङ्गत एव ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीनि श्रुतिर्दर्शयति च विद्यैक्यम् ॥ ४ ॥

उपसंहारोर्थाभिदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

विद्यैक्यं सति गुणोपसंहारः कर्तव्यः, प्रयोजनाऽभेदात्, नान्नि-
होत्रादाविधिनापवत् ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

अथ हेममामन्य प्राणमृचुस्त्वन्न उद्गायति तद्यनि तेऽय एव प्रा-
ण उद्गायतिदात वाजसनेयक धूयत, अथ ए य एषाये मुख्यः प्रा-

णस्तमुद्गीयमुपासामं चक्रिरे इति च्छान्दोग्ये च धूयते । किमत्र विष्टै-
 ष्वयमुत् तद्भेद इति संशये विष्टैक्यमिति । ननु प्राणस्य वाजसनेयके रथं
 न उद्गीयति कर्तृत्वं च्छान्दोग्ये च तमुद्गीयमिति कर्मत्वमभिधीयतेऽतो
 विद्यानागत्यमिति चेन्न उपक्रमेऽनशेषात् उद्गीथेनाख्ययाम उद्गीथ-
 मात्रहृत्तेनेतानभिहनिष्याम इत्युद्गीथस्यैवापास्यत्वप्रतीतिः । त-
 स्माद्गुणस्य विष्टैक्यमिति प्राप्तम् ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

तत्रोच्यते । न विष्टैक्यस्य, ओमित्येतद्वत्तरमुद्गीयमुपासीतेत्युद्गीया-
 यपरं प्रणवमुपास्यं प्रक्रमणोद्गीथमाजहृरिति यत्नात् तद्वयवभूतः
 प्रणवः प्राणहृष्टैर्वियदच्छान्दोग्येभिहितः । वाजसनेयके रथविशेषेणा-
 द्गीथेनाख्ययामेत्युपक्रमत् कृत्वोद्गीथः प्राणहृष्टैर्वियदः । इत्थं प्रक्रम-
 भेदाद्विद्याभेद एव सिद्ध्यति । यथोद्गीयायने प्रणवे पक्ष्म/त्सर्वाष्ट-
 विद्यानाद्विशेषेषु हिरण्यपुरुषरथविधातात् परोवरीयस्त्वादि-
 गुणविशिष्टविधानमन्यत् ॥ ७ ॥

सञ्ज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

सञ्ज्ञातो विष्टैक्यमिति चेत्, तस्या दुर्बलत्वं न वा प्रकरणभेदात्
 दित्यनेनोक्तम्, सञ्चैक्यं तु विद्येयभेदेऽप्यस्ति यथाग्निहोत्रसञ्ज्ञा-
 नित्याग्निहोत्रं कुण्डपायनामयनाग्निहोत्रे च ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

छान्दोग्ये सर्वास्तुद्गीथविद्यासु प्रथमं प्रस्तुतस्य प्रणवस्योपा-
 स्यत्वेन व्याप्तैरुद्गीथमाजहृरिति मध्यगतस्योद्गीथस्यैवस्यापि प्रण-
 वविषयत्वं समञ्जसम् । छान्दोग्ये उद्गीथाद्यवः प्रणवः, वाजसनेय-
 के कृत्वोद्गीथः प्राणहृष्टोपास्य इति विद्याभेदः ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्तमे ॥ १० ॥

छान्दोग्ये, वाजसनेयके च प्राणसंवादे जैष्ठ्यधैष्ठ्यगुणोवेतः
 प्राण उपास्यतथा वागाद्यो वसिष्ठत्वादियुगका उक्ताः । नै च गुणाः
 प्राणैः समर्पिताः । कौपीतकिप्राणसंवादे ॥ वागादीनां गुणा उक्ता
 न तु प्राणैः समर्पिताः । तत्रोच्यते-अन्यत्र कौपीतकिप्राणसंवादेऽपि

प्राणसम्बन्धित्वेन ते उपादेयाः, ज्यैष्ठ्यश्चैष्ठ्यनिमित्तस्य वागादीनां प्राणायत्तत्वादेः सर्वत्रैक्यात् ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

सर्वत्र गुणिनोऽभेदादानन्दादयो गुणाः परविद्यासूपसंह-
तैव्याः ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

परस्वरूपगुणप्राप्तौ प्रियशिरस्त्वादीनां प्राप्तिस्तु नेप्यते, शिरसा-
द्यवयवभेदे सति ब्रह्मण्युपचयापचयप्रसङ्गात् ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

आनन्दादयस्तु गुणाः गुणिनः सर्वत्रैकत्वानुपसंहियन्ते ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

तस्य प्रियमेव शिर इत्याद्यभिधानं तु अनुचिन्तनायं, इतरप्र-
योजनाभावात् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

अन्योन्तर आत्मेत्यत्रात्मनः शिरःपक्षाद्यसम्भवात् तदनुध्यानाय
तदभिधानम् ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुचरात् ॥ १६ ॥

अन्योन्तर आत्मेत्यत्रात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम् । यथात्मा
वा इदमेक एवात्र आसीदित्यत्रात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्,
तद्वत् । सोकामयत बहु स्यामित्यानन्दमयधिपयात्तुत्तरधाक्यादपि
तद्वहणम् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

पूर्वप्राऽनात्मनि प्राणादायात्मशब्दान्वयदर्शनादात्मानन्दमय इ-
त्यात्मशब्देन परमात्मनोऽपरिग्रह इति चेत्, सादेष तेन एवमेतत्त-

त्परिमहः, पूर्वत्रापि परमात्मयुद्धैवानात्मनि प्राणादाचारमण्डान्व-
यनिश्चयात् ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

अशिष्यप्राचामेदाशित्वा चाचामेदेतमेव तदद्यमात्रं कुरुते-इत्या-
दिनाऽपां प्राणयासस्त्वध्यानमप्राप्तं विधीयते, स्मृत्याच्चारमात्रस्याज-
मनस्य तु तत्रानुचाहमाश्रयात् ॥ १८ ॥

समान एव चाभेदात् ॥ १९ ॥

याज्ञस्तनेपिशाखायां सख्यं ब्रह्मेत्युपासितेत्वारइयात्मानमुपा-
सीत् मनोमयमित्वाद्यग्निरहस्ये मनोमयोयं पुरुष इत्यादिसृष्टद्वारवयके
च शापिडहयविद्यमानता । सा च यथा ज्ञेयशास्त्रास्तु वेद्यैकाग्रिद्यै-
क्यम्, तद्यैकस्यामप्येकैव । विद्यैक्याद् गुणोपसंहारः ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यतापि ॥ २० ॥

यथा शापिडहयविद्यैक्यं तत्सम्बन्धाद् गुणोपसंहारः, एवं सख्यं
ब्रह्मेत्युपक्रमादेकविद्यारथसम्बन्धात् तस्योपनिषद्हरित्यधिदैवतं त-
स्योपनिषद्हमित्यध्यात्ममिति श्रुत्युक्ते त्रे वास्यी उपसंह्रियेते इति
पूर्वः पक्षः ॥ २० ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

सिद्धान्तस्तु खानभेदादुपसंहाये नोपपद्यत इति ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमिति श्रुतिआशिखादित्यस्यो-
गुणोपसंहाराभावं दर्शयति ॥ २२ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां सम्भृतानि ब्रह्माग्ने ज्येष्ठं दिवमाततानेत्यादिना
तैत्तिरीयवद्विहितानां सम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतीनां गुणानामपि खान-
भेदादेव विद्यन्तरे नोपसंहारः ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामपि चेतरेपामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

पुरुषो वाच यज्ञ इत्यादिना च्छन्दोग्ये तस्यैषं विदुषो यज्ञसोपादि-
ना तैत्तिरीयके च ध्यमाणायां पुरुषविद्यायामपि एकत्रांक्तानां त-
स्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्रातःसवन्मित्रादीनां प्रकाराणा-
मन्यत्राऽनाम्नानाद्विद्याभेदः ॥ २४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

सर्वे प्रविध्य हृदयं प्रविध्येत्वादिमन्त्राणां वेवा ह वै सन्नं निवेदु-
रित्यादिनोक्तानां प्रवर्षादिकर्मणां च ॥ विद्यायामुपसंहारः । कुतः ।
वेधादीनामर्थानां विद्याभिन्नत्वात् ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तु-
त्युपगानवत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूयेत्यादियुनिषोक्तार्थां पुण्यपापपि-
मोचनात्मिकायां नम्य पुत्रा दायमुपयन्ति मुह्यदः साधुहृत्वां द्विपस्तः
पापकृत्यामिति विद्वत्पुण्यपापमहणभूतमुपायनमुपसंहिवते ।
कुतः शाखान्तरीयोपायनशब्दस्य हानिशब्दशेषत्वात् । यथा कुशा
घानस्पत्या इति कुशानां घानस्पत्यावप्रकाशकवाक्यशेषतागौतुम्ब-
रा इति वाक्यं भजते, यथा च च्छन्दोभिः स्तुर्वीतेति वाक्यशेषतां
देवच्छन्दांसि पूर्वाणीतिवाक्यं भजते, यथा च हिरण्येन पोडिशिवः
स्तोत्रमुपाकरोतीति वाक्यशेषतां समवाधुयिते सूर्ये इति वाक्यं ग-
च्छति, यथा च श्रद्धविज्र उपगावन्तीत्यस्य नाध्वर्युरुपगापतीति शं-
पनामापद्यते अपि तु वाक्यशेषः स्यादभ्याप्यत्वाद्द्विकल्पस्यायुक्तं
जैमिनिनापि ॥ २६ ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

शरीरादृक्कर्मण्येलायां निःशेषतया पापपुण्यहानिः । कुतः । श-
रीरवियोगात्पश्चात्वाप्यां नर्तव्यभोगाभावात् । एषमेवान्येऽधीयते-
वशरीरं वाच सन्नं न त्रियाद्वियं स्पृगतं, एष मश्रमसाद्वाऽस्मान्तरि-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य खेन रूपेणामिर्गन्पद्यत इत्यादि ।

एवं सति देहविद्योगसमये जात एव कर्मक्षयो विरक्षां नदीं तां म-
गमाग्येति तामुक्तपुष्कते विधूनुते इति नदीतरणानन्तरं पठ्य-
ते ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

विदुषः पुण्यं पापं क्रमात् सुहृद् बुद्धेषु च्छन्दतः प्राप्नोति, एवमु-
भयाविरोधो भवति ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

सुहृत्पुष्कतपोरधिगोपयया निवृत्त्या गतेरर्थवत्त्वम् । यदि सु-
हृत्पुष्कतमेत, तथा तत्कालभोगानन्तरमावृत्तिः स्यात् । एवं सत्यऽगावृ-
त्तिश्चुतिविरोधो भवेत् ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

ब्रह्मोपासकस्य शरीरविद्योगकाले सर्वकर्मक्षयेऽपि पन्था उपपन्नः ।
कृतः परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्त्रेण रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति
जक्षन् श्रीडन् रममाण इत्यादिषु देहादिसम्बन्धलक्षणार्थोपलब्धेः ।
यथा भूपसेवकस्य सौमार्थं निदिष्टवत् । सस्थूलशरीरमर्थकर्मक्षये-
पि विद्याप्रसादाद्विशिष्टस्थानगमनार्थं सूक्ष्मशरीरमनुयर्ते । तादृशो-
गानन्तरमुक्तश्रुतिप्राक्तं रूपं विद्वान् प्राप्य ब्रह्मगावापन्नो भवतीति
भावः ॥ ३० ॥

अनिंयमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

उपकोसलविद्यापञ्चाग्निविद्यादिषु ध्ययमाणा गतिस्नाह्नियावता-
मेवेति नियमो न, किं तु सा ब्रह्मोपासीतानां सर्वेषाम् । तथा हि गतेः
सर्वसाधारणत्वे सति य एवमेतद्विदुष्ये चेमेऽरूपे अद्वैतं सत्य-
मुपासते तेष्विषयमभिसम्भवन्ति ।

अग्निर्व्योतिरहः शुक्लः पद्माम्ना उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥

इत्यादिव्युतिस्मृतिप्रयोगविरोधः ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

वसिष्ठादीनां त्वधिकारफलकर्मवशाद्यवदधिकारमवस्थितिः ॥ ३२ ॥

अक्षरधियां त्वरोधः सामान्यतद्भावभ्यामौ-

पसदवत् तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्रह्मणा अभिवदन्त्यस्यूलमनयवहस्व-
मित्यक्षरसम्बन्धिनीनामस्यूलत्वादिधियां ब्रह्मविद्यासु सर्वासु परिप्र-
हः । कुतः सर्वत्राक्षरस्य ब्रह्मणः प्रधानस्य समानत्वाद्, गुणानां चा-
स्यूलत्वादीनां तस्वरूपानुसन्धानान्तर्भावश्च । यथा जामदग्न्येऽह्नि
पुरोडाशिनीपूपसस्तु सामवेदपठितस्य मन्त्रस्याऽग्नेर्वेदोऽग्निमियादेयौ-
जुर्वेदिकेन स्वरेण प्रयोगः क्रियते । तदुक्तम्-गुणमुत्पद्यतिक्रमे तद-
र्थवान्मुपयेन वेदसंयोग इति ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

अस्यूलत्वादिविशेषितैरानन्दादिभिः सर्वोक्तप्रब्रह्मचिन्तनाजे-
नोरियदातन्दादिकं सर्वत्रानुपयतेगीयम् । प्रधानानुवर्तिनोपि स-
र्वकर्मत्वाद्या यत्रोक्तास्तत्रानुसन्धेयाः ॥ ३४ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनोन्यथा भेदानुपप-

त्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३५ ॥

गनु वृत्तदारययके यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्धान्तरस्त-
ममे व्याचक्ष्वेऽप्युपेस्तप्रश्ने यः प्राणेन प्राणिति स ते आत्मा सर्धान्तर
इत्यादिप्रतिषेधनम् । तत्र अन्तरा स ते आत्मा सर्धान्तर इति देहाद्यन्त-
रग्रेण प्रत्यगात्मसम्बन्धुपदेशः, तस्यैव प्राणनादिहेतुत्वात् । तर्धेय
नत्र यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्धान्तरस्तममे व्याचक्ष्वेति
कदाचिदप्रश्ने योऽशनायापिपासं शाकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीत्यादिप्र-
तिषेधनम् । तत्र तु परमात्मविषय उपदेश इति धियामेदः । इतरथा
प्रतिषेधनभेदानुपपत्तिरिति चेत् न उभयत्र मुख्यस्यैव सर्धान्तर्या-
मिण्यः प्रदत्तप्रतिषेधनयोर्धिपपत्त्यात् । यथा सद्भिद्यायां सतः पर-

मात्मनस्तद्गुणप्रतिपादनाय भगवांस्त्वेव मं तद् प्रथितु भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयतिवति प्रश्नस्य एयोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तव
सत्यामिति प्रतिवचनस्य चावृत्तिर्दृश्यते । तद्वद्वापि घेद्यस्याशनापा-
चनीतत्वप्रतिपादनाय प्रश्नप्रतिवचनानवृत्तिरूपपद्यते ॥ ३५ ॥

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरत्र च ॥ ३६ ॥

सर्वपाणिमाणनादिहेतुभ्येन जीवाद्यावृत्तस्य परस्वानुसन्धा-
नमुपस्नयत्कहोलेनापि कार्यम्, तथाज्ञानायाद्यतीतत्वेन जीवाद्यावृत्त-
स्य कहोलेन्यदुपस्नेनापि कार्यम्-एवमन्योन्यप्रनुसन्धानव्यत्ययः । एवं
सति जीवाद् प्रश्न व्यापृत्तं भवति । यतो याहवत्कपप्रतिवचना-
न्युपपन्नैकं सर्वात्मानमुपास्यं विशिषन्ति, यथा सद्धिद्यावामेकमेव
सद्वद्वा सर्वानि प्रतिवचनानि विशिषन्ति ॥ ३६ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

सैव सच्छब्दाभिहितं सैवं देवतैस्त तत्तैजः परस्यां देवतायामिति
प्रकृतैव अहं यथा सोम्य मधु मधुक्तो निस्तिष्ठन्तीत्यादिपर्याये-
धनुयतैते, ऐश्वर्याद्यमित्यं सर्वं तत्सत्यमिति प्रथमपर्यायपठिता एव
सायादयः सर्वेषु पर्यायेषूपसंहियन्ते ॥ ३७ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

अथ यद्विष्मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म हृत्पुष्पिस्त-
न्तीराकाशस्तस्मिन् धदन्तस्तदग्नेष्टभ्यमित्युपक्रम्यैव आत्मापहतपा-
प्मेत्यादिना सत्यकामत्वादिगुणवत्तच्छब्दाग्ने स वा एव महामज्ज
आत्मा योयं विद्वानमयः प्राणेषु एयोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शीते
सयंस्य वशी सर्वस्येशान इति वाशित्वादिगुणावतः परमात्मन उपा-
स्यत्वं वाजमनेयके च श्रूयते । इहोमयत्र विद्यैक्यं यतः, सत्यकाम-
त्वादि वाजमनेयकं वाशित्यादि च रुद्रान्दोग्ये ग्रहीतव्यम् । कुतः ।
आयतनाद्यविशेषात् ॥ ३८ ॥

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

आदराद्वासातानां सत्यकामत्वादीनां प्रतिषेधो नास्ति, नेह ना-

नेति प्रतिषेधस्याब्रह्मात्मकपदार्थपरत्वात् ॥ ३९ ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

उक्तलक्षणाया ब्रह्मोपासनया ब्रह्मोपसम्पन्ने सर्वलोकेषु काम-
चारो भवति । ननु तत्तल्लोकप्राप्तिसङ्कल्पपूर्वकं तस्माधनानुष्ठानं विना
कुतः सर्वत्र कामचारः । तन्नोच्यते, उपसम्पत्तेरेव हेतोः । परं ज्यो-
तिरुपसम्पद्य स्त्रेण रूपेणाभिनिस्पद्यते च स्वराङ्गं भवति तस्य सर्वेषु
लोकेषु कामचारा भवतीतिवचनात् ॥ ४० ॥

तन्निर्धारणानियमस्तददृष्टेः पृथग्यऽतिबन्धः

फलम् ॥ ४१ ॥

शोमित्येतद्वक्ष्यमुद्गीयमुपासीतेत्यादिकर्माङ्गाधयोपासनस्य क-
र्मस्वऽनियमः । कुतः । तेनोभौ कुतः यश्चैतदेवं वेद यश्च तेवं वेदेति
श्रुतौ तस्यानियमस्य दर्शनात् । अनुपासकस्यापि प्रयागेन कर्मा-
ङ्गभूतेन कर्मणि कर्तृत्वध्वजानुपासनस्य कर्मस्वऽनियमार्थं निर्द्धारि-
यते । यतश्च कर्मफलानुपासनस्य पृथक् फल यदेव विधया करोति
अस्योपनिषदा तदेव धीयं चत्तरं भवतीत्युपलभ्यते ॥ ४१ ॥

प्रदानत्रदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

दहस्य गुणितस्तदगुणविशिष्टतया गुणचिन्तनेपि चिन्तनमाव-
र्त्तनायम् । इन्द्राय राक्षे पुरोडाशमेकादशकपालं नियंषेदिन्द्रायधिरा-
जाय [इन्द्राय] स्वराङ्ग इति पुरोडाशप्रदानवत् । तदुक्तं माना या दे-
वता पृथग् ज्ञानादिति ॥ ४२ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

मनश्चित्तो वाक्चित्तः प्राणचित्तश्चक्षुश्चित्तः श्रोत्रचित्तः कर्मचि-
त्तोऽग्निचित्त इत्याद्यग्नयः यत्किञ्चिन्मानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामे-
व सा कृतिरिति तान्दैतानेवंविधे भयंदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्य-
पि स्वपने इत्यंयमादिनिर्द्धानां वादुर्व्याहृष्टामयकत्वद्भूता एव ।
लिङ्ग हि प्रकण्ठाद् बलीयः । तदपि शेषलक्षणं उक्तं ध्यातिलिङ्गवा-
क्यतकरणस्थानममाशयानां समवाये यारदौर्भ्यमयंविप्रकर्षा-
दिति ॥ ४३ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसत्रत् ॥ ४४ ॥

अथ पूर्वपक्षः । इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति विहितस्य क्रियामयस्य पूर्वस्वैवायं विकल्पः प्रकरणात् स्यात् । लिङ्गस्यात्रार्थवादस्य त्वेन बलीयस्त्वाभावात् उक्ता अग्नयः क्रियारूपा एव, मगोमहं गृह्णातीतिषत् ॥ ४४ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥

तेषामेकैक एव तावान् याघामसौ पूर्य इति पूर्यस्याग्नेर्वीर्यं तेषवतिदिश्यते । अतस्ते क्रियारूपा एव ॥ ४५ ॥

विधैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

सिद्धान्ते विद्यात्मका एव ते । कुनः । तं द्वैते विद्याचिन्ता एवेति निर्धारणात् । अत्रैतेषामङ्गिनो विद्यामयक्रतोस्ते मनसाधीयन्त मनसाधीयन्त मनसैषु महा अगृह्णन्त मनसास्तुवन्त मनसापसन्, परिकल्पं पश्ये कर्म क्रियत इत्यादौ प्रतीतेश्च ॥ ४६ ॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥

तैद्वैते विद्याचिन्ता एवेति श्रुतेः एवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्त्यतीति लिङ्गस्य विद्यया द्वैते एवंविदश्चिन्ता भवतीति वाच्यस्य च प्रकरणाद् बलीयस्त्वात् तेषामग्नीनां विद्यामयकारवृत्तावाप्यो न ॥ ४७ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च

तदुक्तम् ॥ ४८ ॥

मनसैषु महा अगृह्णन्तेत्यादिभ्योऽनुबन्धेभ्यः श्रुत्यादिभ्यश्च विद्यामयक्रतुः पृथगेव, शाण्डिल्यादिनिद्यान्तरपृथक्त्ववत् । तथा सति विधिः परिकल्प्यते । दृष्टवानुवादभरूपे यदेव विद्यया करोतीत्यादौ कल्पमानो विधिः । वचनानि स्वपूर्वत्वादित्युक्तं च ॥ ४८ ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोका-

पत्तिः ॥ ४९ ॥

मानसप्रहसामान्यादप्येषां न क्रियामयकत्वङ्गत्वम् । विद्यारूप-
पत्त्वोपलब्धेः । स एष एव मृत्युर्धर्म एतस्मिन् मण्डले पुरुषः अप्रिवे मृत्यु-
रित्यग्न्यादित्यपुरुषयोर्मनःसादृश्येन वैषम्यापगमः । नहि लोको गौ-
तमाग्निरित्यग्नेर्लौकापत्तिः ॥ ४९ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्रास्त्रनुबन्धः ॥ ५० ॥

अयं वाव लोक एवोपिचित इत्यनन्तरेण चास्य शब्दस्य मत-
स्त्रिदाद्यप्रिविषयस्य ताद्विध्यं मतस्त्रिदादिपूपादेशानामग्न्यङ्गानां भूय-
स्त्वाद् बहुत्वात् तेषां क्रियाग्निस्त्रिधावनुबन्धः ॥ ५० ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥

उपासनधेलायां ब्रह्मावस्थः प्रत्यगात्मा चिन्तनीयः, शरीरे तदा
तादृशस्यैवात्मनः सत्त्वादित्येके ॥ ५१ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वात् तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

तत्र । ब्रह्माकाराद्विभक्तो मुक्ताकारः प्रत्यगात्मा साधनकाले
ऽनुसन्धेयः, स्याद्ब्रह्मस्यैव मुक्तौ भावेत्वात् एवाकाशरूपपरमात्मप्र-
तिवत् ॥ ५२ ॥

अङ्गावब्रह्मास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥

आमित्येनदक्षरमुद्रीयमुपासीतेत्येवमाद्या उदगीयाङ्गप्रतिब्रह्मा
उपासना न स्वशाखास्वेव व्यवस्थिताः । अपि तु प्रतिवेदं सर्व-
शाखास्वेव प्रतिबध्यन्ते । कुतः । उदगीयध्नुनेरविशेषात् ॥ ५३ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५४ ॥

यथा कुट्टरसीतिमन्त्रः यथा वा प्रयाजाः, तद्वद्व्यप्रोक्ताना-
मुपासनानामितरत्र योगेऽविरोधः ॥ ५४ ॥

भूमन्तः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५५ ॥

धर्मैवागर्षघायां समग्रोपासनस्य प्रशस्तता यथा योर्णमासा-

दीनां साङ्गानामेकः प्रयोगः, एवं मूर्खा ते व्यपतिष्यन्मां नागमिष्य
इत्यादिका प्रत्यङ्गमुपासनं दोषं द्रुवती समस्तांपासनस्य प्रशस्ततां
दर्शयति श्रुतिः ॥ ५५ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

षाण्डिन्यविद्यादीनां नामात्वम् । कुतः । तत्तच्छब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

विद्याभेद उक्तस्तत्त्वानुष्ठानविकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

काव्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्व-

भावात् ॥ ५८ ॥

ग्रहप्राप्तिव्यतिरिक्तफलानुष्ठाने ऽनियमो, नियमप्रयोजकपूर्वो-
क्तहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥

बहुमिलिकैः कर्माङ्गधितानामुद्गीयादिविद्यानां नियमेन कर्म-
सुपादानमिष्यादिति । उद्गीयादिष्वधितानां विद्यानामुद्गी-
यादिवङ्गभाषः ॥ ५९ ॥

शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

उद्गीयमुपासीतेति शासनाद्योपादाननियमः ॥ ६० ॥

समाहारात् ॥ ६१ ॥

होत्वद्दत्ताद्येषां च ब्रह्मीयमनुसमाहरतीति प्रणवोद्गीयघोरै-
र्येन सम्पादनाच्च ॥ ६१ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

तेनेयं त्रयी घसेते इति गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥

नाङ्गाधितानां विद्यानामङ्गघत्त क्तुपूपादाननियमः, काव्यङ्गभा-

वाभवणत् ॥ ६३ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

एषांविश्वैः प्रह्ला यत्नं यजमानं सर्वोऽर्थात्विजोऽभिरक्षतीति भुंनौ
वेदनानियततादर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताकविरचिते शारीरकमीमांसाशास्त्रे
वेदान्तपारिजातसौरभे तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

ब्रह्मप्राप्तिर्विद्यातः, ब्रह्मविद्यामिति परमित्यादिशब्दादिति म-
गवान् वादरायणा मन्वते ॥ १ ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्माङ्गभूतकर्तृमंस्कारद्वारेण विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् । कर्तुः कर्म-
शेषत्वात् फलधुतिरर्थवादः । यथा पर्णमयीद्रव्यादिव्यपापकृष्ण-
अथवादिफलधुति, स्नाह्नादिति जैमिनिर्मन्वते ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

जगत्को ह वैदेहो षड्दक्षिणेन यज्ञेनेजं एषादिधुतिः यो जनका-
दीनामाचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

यदेव विद्याया करोति अस्मिन्प्राणिपदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति
विद्यायाः कर्मोपयोगित्वस्य श्रुतेः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारमते इति विद्याकर्मणोः साहित्यद-
र्शनात् ॥ ५ ॥

तद्वत्तो विधानात् ॥ ६ ॥

विद्यावतः आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविद्यानं गुरोः कर्मा-
निशेषेणानिममावृत्त्य स्वं कुटुम्बं शुची देशे स्वाध्यायमधीयान इति
कर्मविधानात् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

कुर्यन्नैव ह कर्माणि जिजीविषेऽतं समा इत्यादिनिममाच्च ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात् तु बादरायणस्यैवं तर्द्दशनात् ॥८॥

नप्रोच्यते। जीवात् कर्तुरधिकस्य सर्वेश्वरस्य सर्वनियन्तुर्वेश-
स्वेनोपदेशात् पुरुषार्थोत इति भगवतो बादरायणस्य मतम् । एष
सर्वेश्वरः अन्तः प्रविष्टः यास्ता जनानां सर्वस्य धर्मी सर्वस्येशानः
तं त्र्योपनिषद् पुरुषं पृच्छामि सर्वं वेदा यत्पदमामन्तीत्यादितद्-
शनात् ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

विद्याया अकर्माङ्गत्वेऽपि किमर्था ध्यमस्येध्यामहे किमर्था ध-
वं यक्ष्यामहे इत्यादिदर्शनं तुल्यम् ॥ ९ ॥

असार्वात्रिकी ॥ १० ॥

यदेव विद्ययेति श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया ॥ १० ॥

त्रिभागः शतवत् ॥ ११ ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इत्यत्र फलद्वयविमित्तशतविभाग-
षड्विभागो ज्ञेयः ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

आचार्यकुलाद्वेदमधीत्येव च स्वध्ययनमात्रवतः कर्म विधीय-
ते ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

नियमवाक्यस्यापि नियमेन विद्वद्विषयकत्वायोगात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

विद्यास्तुतये विदुषः कुर्वन्नेवेह कर्माणीति कर्मानुष्ठा क्रियते ॥१४॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

किं प्रजया कर्त्तव्यामी येषां नोयमात्मायं लोक इत्येके विदुषां
स्वेच्छया गार्हस्थ्यस्यागमत एवाऽधीयते ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अत एव विद्यया कर्मोपमर्दं च क्षीयन्ते चास्य कर्माणि त-
स्मिन् दृष्टे परावर इत्यादिना पठन्ति ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतःस्वाऽऽश्रमेषु विद्यादर्शनाच्च तस्याः स्वातन्त्र्यं निश्चीय-
ते । ते तु त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिशब्दे दृश्यन्ते ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥ १८ ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादौ तेषामाश्रमाणामनुवादमाश्रम, विद्या-
वक्यान्नाभावात् । वीरहा वा एव देवानां योश्चिमुक्तास्यते इत्याश्रमा-
न्तरापवादश्रवणाच्चाश्रमान्तरमननुष्ठेयमिति जैमिनिः ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

गाह्रस्थेनाश्रमान्तरस्यानुवादवाक्ये तुल्यत्वश्रवणात् तदनुष्ठेय-
मिति भगवान् वादरायणो ग्रन्थते ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणश्च ॥ २० ॥

विधिरेवास्ति यथादिष्टान्नहोत्रे श्रूयते अथस्तात् समिधं धार-
णमुद्रधेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति वाक्यं भिरयोवत्पिण्ड-
णमपूर्वव्याह्रिधीयते, तद्वत् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

स एव रसानां रसतम इत्यादिकर्माद्गोहोत्रादिस्तुतिमात्रम्, त-
न्मन्विधतया रसतमत्वादेरुपादानादिति चेन्न, अप्राप्तत्वादुद्गीथा-
दिषु रसतमत्वादिहृष्टिविधानम् ॥ २१ ॥

भात्रशब्दाच्च ॥ २२ ॥

उद्गीथमुपासीतेत्यादिविधिशब्दाच्च ॥ २२ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

वेदान्तेष्वारख्यानश्रुतयः पारिप्लवार्था इति न मन्तव्यम् पारि-
प्लवमात्रक्षीतेत्युक्त्वा मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादिना कासाभिदिशे-
षितत्वात् ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

एवं सत्यस्यासां द्रष्टव्य इत्यादिविधोक्तवाक्यतयोपबन्धात् ता
विद्यार्थाः ॥ २४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

ब्रह्मनिष्ठोऽमृताद्यभेदीत्यादिभुनेरुर्ध्वरेतःसु अग्नीन्धनाद्यनपेक्षा वि-
द्यास्ति ॥ २५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्त ॥ २६ ॥

तमेतं वेदानुषङ्गेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेमेत्यादिभुतेर्गमने-
ऽश्वत्तिद्या स्वोत्पत्तौ साधनभूतानि सर्वाणि कर्माद्यपेक्षते ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

ब्रह्मजिह्वासुर्विद्याङ्गभूतस्वाध्यायकर्मणा विद्यानिष्पत्तिसंभवेऽपि
शमदमाद्युपेतः स्यात् तस्मादेवंविच्छान्तो दास्य उपरतस्तिष्ठुः स-
माहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति विद्याङ्गतया शमादिविधेस्ते-
षामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्शनात् ॥ २८ ॥

न ह वा एव विदि-किञ्चनानन्नं भवतीति सर्वान्नानुदानं प्राणा-
त्ययापत्तावेव प्राणात्यये चाक्रायणो ह्यिष्योच्छिष्टं मक्ष्यं कृतवांसत्
श्रुतौ दर्शनात् ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्यस्यावाधाच्च ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽप्यमस्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपद्मगियाम्मसा ॥
इति स्मर्यते च ॥ ३० ॥

शब्दाश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

अत एव तस्माद्वाह्यः सुरा न पिबेदिति शब्दो यद्येष्टाचारनिवृ-
त्तौ वर्तते ॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यद्विद्याङ्गं यद्वादि तदमुमुक्षुणा चाश्रमकर्मात्वेनाप्यनुष्ठेयं यावज्जी-
वमग्निहोत्रं श्रुतोतीति विहितत्वात् ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारित्वेनापि विविर्दिपन्ति यन्नेत्यादिना यद्वादेर्वि-
हितत्वान्मुमुक्षुणाप्यनुष्ठेयं संयोगपृथक्कनोभयार्थस्वसम्भवात् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

उभयार्थतया ते एव यद्वाद्यो योष्याः । उभयत्रैकरूपकर्मप्रत्य-
मिहानात् ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतिः प्रसिद्धैर्घादिमिरेव विद्याभि-
मभेदतुभूतपापापनयनेन विद्याया अनभिभवं दर्शयति ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

आश्रममन्तरा वर्तमानानामपि विद्याधिकोरोस्ति रैकादेर्विद्यानि-
ष्ठत्यस्य दर्शनात् ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अप्येनैव तु संसिद्धेर्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्वयश्च वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
 इति तेषामपि अपादिना विद्यानुग्रहः स्मर्यते ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

जगन्तरीयेणापि साधनविशेषेण विद्यानुग्रहः स्मर्यते च ।
 भक्तैकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति ॥ ३८ ॥

अतस्त्विदतरज्ज्यायो लिङ्गत् ॥ ३९ ॥

अन्तरापवर्तित्वादाश्रमवर्तित्वं ज्यायः अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्विति
 लिङ्गात् ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्-

द्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

प्राप्तोर्ध्वरेतोभावस्याभावस्तु नैवपद्यते इति जैमिनेरपि सम्मतं
 वचनभावाभिमित्वाभावाच्छिष्टाचार्यभावात् ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अधिकारिलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तं नैष्ठिकस्य न सम्भवति त-
 स्यं तदयोगात् ।

आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रवचयते द्विजः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्धोत्स मात्महा ॥ इति स्मृतेः ॥ ४१ ॥

उपपर्वपपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

एके तु नैष्ठिकस्य ब्रह्मचर्यव्यवहृतमुपपातकमतस्तत्र प्रायश्चित्तं
 मन्यन्ते उपकुर्वाणवत् तस्य ब्रह्मचारित्वाविशेषात् । अश्वशनादिषु
 तदुक्तमुत्तरेषामविरोधोति ॥ ४२ ॥

वहिस्तृभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

नैष्ठिकादीनां स्वाश्रमस्य व्युत्पत्तेर्भहापातकत्वमुपपातकत्वं वाऽस्तम्-

पापि ते ब्रह्मविद्याधिकाराद्बहिर्भूताः प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन
शुद्धोत् स आत्महेति स्मृतेः शिष्टाचराच्च ॥ ४३ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

कर्माङ्गाभितमुपासनं यजमानकर्तृकमित्यात्रेयः । यदेव विद्य-
षेति फलश्रुतेः ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

कर्माङ्गाभितमुपासनमृत्विक्कर्तृकं तस्य कर्मणे क्रीतरवात् ॥ ४५ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो वि-
द्यादिनत् ॥ ४६ ॥

तस्माद् ब्राह्मणः पापिदत्त्वं निर्विद्यं वाद्येन तिष्ठामेवृषाद्यं च पा-
पिदत्त्वं च निर्विद्याय मुनिरित्यत्र मननशीले मौनपदप्रवृत्तिसंभवेऽपि
पक्षेण प्रकृतमननशीले प्रयोगदर्शनात् । पापिदत्त्वाद्ययोरपेक्षया तृती-
यं सहकार्यन्तरं मानं विधीयते यथादिवत् यथादिवत् ॥ ४६ ॥

कूरस्नभावात् तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

स अद्वेषं धर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुन-
रावर्तते इति गृहिणोपसंहारः सर्वाश्रमधर्मसङ्गात् सर्वधर्मप्रदर्श-
नार्थः ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

तथैतस्मिन् वाक्योपि मौनोपदेशः सर्वधर्मप्रदर्शनार्थः । मौनोपदेश-
वन्नयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना सर्वाश्रमधर्मोपदेशात् ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

पापिदत्त्वप्रयुक्तस्वमाहात्म्याद्यननाविष्कुर्वन् वाद्येन निरहङ्कारमा-
येन धर्तत तस्यैवान्वयसम्भावात् ॥ ४९ ॥

ऐहिकमप्रस्तुते प्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

असति प्रतिबन्धे ऐहिकं विद्याजन्म तस्मिन् सत्यामुष्मिकं
मृत्युप्रोतां नाचिकेतोथ लब्ध्वा विद्यामित्यादौ तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

एवं मुक्तिफलाऽनियमस्तदवस्थावधृतेस्तद-
वस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

तथा मुक्तिफलाऽनियमस्तस्य तावदेव चिरमिति वचनात् ॥५१॥

इति धीमन्नगवज्जिम्बार्कविरचिते शारिरकमीमांसाशास्त्रायै
वेदान्तपारिजातसौरभे तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्च तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थोऽध्याये प्रथमः पादः ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

असकृत् साधनावृत्तिः कर्तव्या श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्य
इत्यादिप्रद्वयशंसायोपदेशात् ॥ १ ॥

लिङ्गान् ॥ २ ॥

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छान्तुं धनञ्जय इति स्मृतेश्च ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

एष मे आत्मेति पूर्वं उपगच्छन्ति । एष ते आत्मेति च शिष्यानु-
षदिच्छन्ति । अतो मुमुक्षुणा परमपुरुषः स्वस्वपारमत्वेन ध्येयः ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

प्रतीके त्वात्मानुसन्धानं न कार्यं न स उपासितुरात्मा ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

मन आदौ ब्रह्मदृष्टिर्युक्तैव न तु ब्रह्मणि मन आदिरदृष्टिर्ब्रह्मण उ-
कर्षात् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

य एवासौ तपति तमुप्रीयमुपासीतेत्याद्युपासनेपुत्रीयादिष्व्यादि-
त्यादिमतयः कर्तव्या आदित्यादेरुत्कर्षोपपत्तेः ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

आसीन एवोपासनमनुतिष्ठेत् तस्यैव तत्संभवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

उपासनस्य ध्यानरूपत्वादासीन एव उदनुतिष्ठत् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

ध्यायतीष पृथिवीत्यत्राचलत्वमपेक्ष्य ध्यायतिप्रयोगो वर्तते नत
आसीन एवोपासनमनुतिष्ठेत् ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्येत्यादिस्मरन्ति च ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

यत्र चित्तैकाग्र्यं तत्रोपासीत तदतिरिक्तदेशादिविशेषाभ-
वणात् ॥ ११ ॥

आभ्याणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

उपासनमाभ्याणात् कार्यं यतस्तत्रापि स खल्वेवं वर्तयन् यावदा-
शुभमित्यादौ तद्दृष्टम् ॥ १२ ॥

तदधिगमे उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

विद्युष उत्तरपूर्वयोरद्ययोरश्लेषविनाशौ भवतः । कुत एवं विदि-
पापं कर्म न निवृत्त्यते मस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति व्यवदे-
शात् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पुण्यस्य काम्यकर्मणोपि अश्वत्थमुक्तिविरोधिस्त्वापुत्तरस्याश्लेषः
पूर्वस्य विनाश एव उत्तरपूर्वयोरश्लेषविनाशानन्तरं देहपाते सति
मुक्तिरेव ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥

विद्याप्राप्तौ पूर्वं पापपुण्येऽप्रवृत्तफले एव क्षीयते कुतस्तस्य ता-
वधे च चिरं यावच्च विमोक्षेऽथ सम्पत्त्ये इति शरीरपातावधि भवणा-
त् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तत्कार्यायैव तदर्शनात् ॥ १६ ॥

विद्ययाग्निहोत्रदानतपसादीनां स्वाध्यायकर्मणां निवृत्तिशङ्का नास्ति
विद्यापोषकत्वाद्नुष्ठेयान्येव यज्ञादिभ्यस्तौ तेषां विद्योत्पादकत्वद-
शेनात् ॥ १६ ॥

अतोऽन्यापि होकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अस्मात् प्राप्तविषयात् कर्मणो विद्योत्पादकादिरूपाद्भ्याःफलव्य-
विषया कृत्यास्ति तद्विषयमेकेषां सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृ-
त्यामित्युभयोः पुण्यपापयोर्विभागवचनम् ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

कर्मणः प्रबलत्वदुर्बलत्वसूचनार्थमिदमुच्यते यदेव वि-
द्ययेति हि ॥ १७ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते ॥ १९ ॥

विद्यानारब्धकार्यं तु सुकृतपुरुकृते भोगेन क्षपयित्वा प्रकृतं सं-
पद्यते ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीत्यार्कविरचिते शार्ङ्गक्रीडाशास्त्राचार्यविरचिते
वेदान्तपरिजातसौरभे चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

वाङ् मनसि सम्पद्यते इति वागिन्द्रियस्य मनसि संयोगरूपं सम्पत्तिरुच्यते वागिन्द्रिये उपरते ऽपि मनःप्रवृत्तिश्चानाङ् वाङ् मनसि सम्पद्यते इति शब्दाच्च ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

वाचमनु सर्वाण्यपीन्द्रियाणि मनसि सम्पद्यन्ते तथा दर्शनादिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति शब्दाच्च ॥ २ ॥

तन्मनः प्राणः उत्तरात् ॥ ३ ॥

तच्च प्राणेन संयुज्यते मनः प्राण इत्युत्तरशब्दात् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणो जीवेन संयुज्यते कुत एवमेव ममारमानमन्तकाले सर्वे प्राणा भविसमाचान्ति तमुत्क्रामन्तं प्राणोनुत्क्रामति कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठितः स्यामिति तदुपगमादिबोधकवाक्येऽयः जीवसंयुक्तरथ प्राणस्य तेजसि सम्पत्तिरिति फलितार्थः ॥ ४ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

मा च जीवसंयुक्तस्य तस्य तेज सहितेषु भूतेषु भवति पृथिवीमप्य आपोमयो वायुमप्य आकाशमप्यस्तेजोमप्य इति सञ्चरतो जीवस्य सर्वभूतमप्यवशेषणात् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

एकस्मिन्स्तु सान् समन्वति तासां विवृत्तमेकैकां करवाणि ना-
नाकीर्णाः शृणुन्तस्तत्रस्ते सप्तर्षेः श्रुताः आशाङ्गुषट्प्रजाः स्रष्टुमममा-
गम्य ह्यस्तस्य इति श्रुतिस्मृती एकैकस्य कार्याक्षमत्वं दर्शयतः ॥ ६ ॥

समानावाऽऽसृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

शते चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमग्निःसृतैका तयो-
र्धमापन्नमृतस्यमेति विश्वगन्वा उत्कमणो भवन्तीति नाडीविशेषे-
ण विदुषोऽप्युत्क्रम्य गतिः श्रूयते । एवं सति विदुषो नाडीप्रवेश-
लक्षणगत्युपक्रमात् प्रागुत्क्रान्तिः समानैव । यत्तु यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते
कामा यस्य हृदि स्थिताः अथ मन्योऽमृतो भवतीति विदुष इहेवा-
ऽमृतत्वं श्रूयते तद्देहेन्द्रियादिसम्बन्धमदग्ध्वैश्वोत्तरपूर्वाद्याश्लेषधिना-
शलक्षणमुपपद्यते ॥ ७ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तदमृतत्वं देहसम्बन्धमदग्ध्वैव शोध्यम् । कुतः तस्य तावदेव
चिरं यावन्न विमोक्षये अथ सम्पत्स्य इति भाषिमुक्तेः संसारव्यप-
देशात् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

सूक्ष्मं शरीरमनुवर्त्तते विदुषस्तं प्रति श्रूयात् सत्त्वं श्रूयादिति प्रमा-
णतस्तद्भाषोपलब्धेः ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतोऽथ मन्योऽमृतो भवतीति देहसम्बन्धोपमर्देनाऽमृतत्वं
वदति ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ११ ॥

स्थूलदेहे सूक्ष्मदेहस्यैव धर्मभूतः ऊष्मोपलभ्यते तस्मिन्नसति
तदनुपलब्धेरित्युपपत्तेः ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आसकाम आरमकामो न त-
स्य प्राणा उत्क्रामन्तीति विप्रतिषेधाद्विदुष उत्क्रान्तिरनुपपन्नोति
चेन्नायं विरोधः । यतोऽयं प्राणानामुत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्रकृताच्छरी-
रात् न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति स्पष्ट एकेषां पाठे तस्मादेव तेषा-
मुत्क्रान्तिप्रतिषेधः श्रूयते ॥ १२ ॥

स्मर्यते च ॥ १३ ॥

- सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै ।
जगाम भित्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्पपातह ॥
इति विदुष उक्त्वातिः स्मर्यते ॥ १३ ॥

तानि परे तथात्याह ॥ १४ ॥

तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्माणि परस्मिन् सम्पद्यन्ते । तेजः परस्यां देव-
तायामित्याह श्रुतिः ॥ १४ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥

तेषां चागादिभूतसूक्ष्मान्तानां परेऽविभागस्तादात्म्यापत्तिः । मि-
थेते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते इति वचनात् ॥ १५ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्

तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः

शताधिकया ॥ १६ ॥

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतेका तयो-
र्ध्वमाऽऽपत्तमृतत्वमेतीति धृत्युक्ता नाडी वर्धते । तां विद्यासामर्थ्यात्
तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च प्रसन्नेन वेद्येनानुगृहीतो यद्भवति तत-
स्तस्योको हृदयमग्रज्वलनं भवति तदा परमेश्वरप्रकाशितद्वारस्तां
बिद्धिवा विद्वान् तथा निष्कामति ॥ १६ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥

विद्वान् मूर्द्धन्यथा नाड्या निष्कम्य सूर्यं रश्मीतनुसायैषोर्ध्वं ग-
च्छति तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणान् ॥ १७ ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्

दर्शयति च ॥ १८ ॥

निशि मृतस्य विदुषो न पर्याप्तिरिति न वाच्यं यावद्देहभावि-

त्वाद्देश्यति च । निशि मृतस्य विदुषो न परप्राप्तिरिति न याज्यं या-
षद्देहभाषिकर्मसम्बन्धापगमात् तस्मात् तत्प्राप्तिः स्यादेव तस्य ताव-
देव चिरं यावन्न विमोक्षये नथ सम्पत्स्ये इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥

उक्तहेतोर्दक्षिणायनेऽपि मृतस्य विदुषो ग्राह्यप्राप्तिः ॥ १९ ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २० ॥

यत्र काले, त्वनावृत्तिरित्यादिना च योगिनः प्रति खृतिद्वयं स्मर्य-
ते ते चैते स्मरणार्हं अतो न कालविशेषनियमः ॥ २० ॥

इति धीमन्मन्त्रवर्णिस्यार्कविरचिते शारीरकमीमांसाशास्त्रकार्ये
वेदान्तपारिजातसौरभे चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।
अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

एक एव मार्गोऽर्चिरादिर्बैयोऽतस्तेनैव विद्वांसो गच्छन्ति ते अ-
र्चिषमेवाभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाण-
पक्षाद्यान् षडुदङ्केति मांसांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्य-
मादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युत् तत्पुरुषोऽमानवः स पतान् ब्रह्म
गमयत्येव देवपथो ब्रह्मपथ एनेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं
मावर्तन्ते इति छान्दोग्ये तेर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोहरह आपूर्य-
माणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्कादित्यमेति मासेभ्यो देवलोकं
देवलोकादादित्यमादित्याद्देव्युत् तान् वैद्युतात्पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्म-
लोकान् गमयतीति बृहदारण्ये भग्यत्रापि तथैव प्रसिद्धेः ॥ १ ॥

वायुमब्दाद्विशेषविशेषाम्याम् ॥ २ ॥

छान्दोग्यभृनिर्पाठितात् संवत्सरात्पूर्वमादित्यात् पूर्वमाग्नि-
मागच्छति स वायुलोकमिति कौषीतकिभृत्युक्तं वायुमभिसम्भवन्ति
अविशेषविशेषाम्याम् अग्निमागच्छति स वायुलोकमित्यत्र वा-
योर्विशेषाणां पदिष्टत्वात् तस्मै तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य च
तेनस ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छतीत्यत्र विशेषावगमाच्च ॥ २ ॥

तडितो धिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निमागच्छति स वायुलोकं
स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स
ब्रह्मलोकमिति कौषीतकिभृत्युक्तो वरुणश्चन्द्रमसो विद्युत्तमिति
छान्दोग्यभृत्युक्तविद्युत् उपरि तेजो विद्युत्वरुणसम्बन्धादिन्द्रप्रजापती
च तदमे योज्यौ ॥ ३ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

अर्चिरादयो गन्तृणां गमयितारः स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यमानव-

स्य गमयितृत्वश्रवणात् पूर्वेषामपि गमयितृत्वं गम्यते ॥ ४ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

विद्युत् उपरिष्ठादमानवेनैव विद्वान्नीयते घटनादयस्तु साहित्येनो-
पकारकाः ॥ ५ ॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥

अर्चिरादिगणः कार्यं ब्रह्म तदुपासकान्नयति कार्यस्य ब्रह्मण एव
गत्युपपत्तेरिति वादरिर्मग्यते ॥ ६ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावन्तो वसन्तीति लोकशब्दबहुवचनाभ्य
विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

सामीप्यात् तु तद्यदेशः ॥ ८ ॥

प्रथमजन्त्वेन ब्रह्मसामीप्यात्तु ब्रह्म गमयतीति स्वपदेय उपपद्यते ॥८॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

कार्यब्रह्मलोकनाशे कार्यब्रह्मणा सह कार्यब्रह्मणः परं प्राप्नोति ते
ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिसुच्यन्ति सर्वे इत्यभिधानात् ॥९॥

स्मृतेश्च ॥ १० ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्र-
विशन्ति परं पदमिति स्मृतश्लोकार्थावगम्यते ॥ १० ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

परं ब्रह्म नयति यतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्
मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

परं ज्योतिरुपसम्पद्य खेन रूपेणाभितिष्यद्यते इति परमाप्यशब्द-
दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥

प्रजापतेः सभां वेदम प्रपद्ये इत्यर्थं प्राप्तिस्तदुत्पत्तयः कार्यब्रह्मविषय-
को न किन्तु परमात्मविषयकस्तस्यैवाधिकार्यात् ॥ १३ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथा दोषात्
तत्कृतुश्च ॥ १४ ॥

अर्चिण्यदिगणः प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तात् परब्रह्मोपासकात् म-
ह्यात्मकतयाऽक्षरस्य रूपोपासकांश्च परं ब्रह्म नयति कुत उभयथा दो-
षात् कार्यापासकात्प्रयतित्यत्रास्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूप-
सम्पद्येत्यादिभ्रुतिभ्याकोपः स्यात् परोपासीनानेव नयतीति निषमे
तु तद्य इत्थंविदुष्ये चमेरण्ये अर्था तद्य इत्युपासते तेष्विषमभिसम्भ-
वन्तीति भ्रुतिभ्याकोपः स्यात् तस्माद्यथाकतुरश्मिँल्लोके पुरुषो भव-
ति तथेतः प्रेत्य भवतीत्यादिभ्रुतेस्तत्कृतुस्तथैव प्राप्नोतीति सिद्धा-
न्तो भगवान् वादण्यजो मग्यते ॥ १४ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

यावन्नाम्नोगतं तत्रास्य यथा कामचारो भवतीत्यादिका भ्रुतिः
प्रतीकोपासकस्य गत्यनपेक्ष्यं फलविशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

इति भीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसाशास्त्रार्थे

वेदान्तपारिजातसौरभे चतुर्थाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

सम्पदाविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

जीषोऽर्चिरादिकेन मार्गेण परं सम्पद्य स्वामाधिकेन रूपेणाविर्भ-
वतीति परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वाक्ये-
न प्रतिपाद्यते स्वेनेति शब्दात् ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

बन्धात्सिमुक्त एवात्र स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते कुतो य-
न्मात्माऽपहृतपाप्मेत्युपक्रम्य एतं त्वेष ते भूयोनुभ्याक्यास्वामीति प्र-
तिज्ञानात् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

आत्मैवाविर्भूतरूपस्ताप्रकरणात् ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

मुक्तः परस्मादात्मानं विभागाविरोधिनाविभागेनानुभवति तस्य-
स्य तदानीमपरोक्षतो दृष्टत्वाच्छास्त्रस्याप्येवं दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

अपहृतपाप्मात्वादिब्राह्मेण गुणेन मुक्तः प्रत्यगात्माविर्भवतीति जै-
मिनिर्मन्यते दहरवाक्ये ब्रह्मण्यन्धितया श्रुतानामपहृतपाप्मात्वादी-
नां प्रजापतिवाक्ये प्रत्यगात्मसम्यन्धितयाप्युपन्यासादिना जज्ञणा-
दिभ्यश्च ॥ ५ ॥

चित्तिन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणि चिद्रूपे उपसन्नः प्रत्यगात्मा चित्मात्रेण रूपेणाविर्भवति
प्रज्ञानघन एवेति तस्य तदात्मकत्वश्रवणादित्यौडुलोमिर्मन्यते ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभाषादविरोधं चादरायणः ॥ ७ ॥

विज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादने सत्यापि अपहृतपाप्मात्वादिमद्विदा-

नस्वरूपाविर्भाषादविरोधं भगवान् बादरायणो मन्यते कुतो मुक्तजी-
वसम्बन्धितया स्पृहतपाप्मत्वाद्युपन्यासात् ॥ ७ ॥

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

मुक्तस्य संकल्पादेव पित्तादिप्राप्तिः कुतः स यदि पितृलोककामो
भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति तदाभिधानश्रुतेः ॥ ८ ॥

अत एवानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

परब्रह्मात्मको मुक्त आविर्भूतसत्यसंकल्पत्वादेवातन्याधिपति-
र्भवति स स्वराष्ट्रं भवतीति श्रुतेः ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

मुक्तस्य शरीराद्यभावं बादरिर्मन्यते । यतोऽशरीरं वाच सर्वं न
प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतिस्तथैषाह ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

तच्छरीरादिभावं जैमिनिर्मन्यते कुतः स एकधा भवति त्रिधा भ-
वतीत्यादित्रैविध्यमननात् ॥ ११ ॥

द्वादशाह्वदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

संकल्पादेव शरीरत्वमशरीरत्वं च मुक्तस्य भगवान् बादरायणो
मन्यते द्वादशाहस्य यथा द्वादशाहसृष्टिकामा उपेयुः । द्वादशाहेन
प्रजाकामं याजयेदिति सत्रत्वमहीनात्वं भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्वसृष्टशरीराद्यभावे स्वस्रवज्ञगयत्सृष्टशरीरादेना मुक्तमोगोप-
पत्तेः शरीरादेमुक्तस्यैवत्वानियमः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

स्वसृष्टशरीरादिभावेऽपि मुक्तस्य भगवद्गीतारसमोगोपपत्तेः क-
दाच्चिद्गणपतीलानुसारिणा स्वसंकल्पेनापि सृजति ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥

प्रमया दीपस्यैव ज्ञानेन धर्मभूनेन जीवस्थानिकशरीरेष्ववेशो
भवति स चानन्त्याय कल्पत इति श्रुतिस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति चापर्यं
तु न मुक्तविपर्यं किं तु सुषुप्त्युत्क्रान्तयोरन्यतरापेक्षम् । न खल्वयं सम्प्र-
त्यात्मानं जानात्ययमहमस्तीति नो एवेमानि भूतानीति एतेऽयो भूते-
ऽपः समुत्थाय तान्पेवानुविगद्यतीति च स वा एव एतेन दिव्येन च-
क्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन्निति च जीवस्योभयत्र निर्योधत्वं मुक्त्यः
वस्थायां च सर्वशत्रवं शास्त्रेणाविष्कृतम् ॥ १६ ॥

जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

जगत्सृष्ट्यादिव्यापारेतरं मुक्तैर्भयं कुतो यतो वा इमानि भूतानि
जायन्त इत्यादौ परमह्यप्रकरणान्मुक्तस्य तत्रासन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

स स्वरार्ह भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिश्रु-
त्या मुक्तस्य जगद्ध्यापारप्रतिपादनाजगद्ध्यापारवर्जमिति तदुक्तं तन्निति
चेन्न । तथा श्रुत्या हिरण्यगर्भादिलोकस्थानां भोगानां मुक्तानुभव-
विषयतयोक्तत्वात् ॥ १८ ॥

त्रिकाराऽवर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

जन्मादिविकारश्चन्यं स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तगुणसागरं सधिभू-
तिकं प्रक्षेप्य मुक्तोऽनुभवाति तथाहि मुक्तस्थितिमाह श्रुतिः । यदा ह्येवैव
एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये निरुक्ते निलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोमयं
गतो भवति रसो वै सरसं ह्येवायं लब्धानन्दी भवतीत्यादिका ॥१९॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

कृत्स्नजगत्सृष्ट्यादिव्यापारार्हं प्रक्षेप्य सकारणं करणाधिपाधिवः

सर्वस्य वशी सर्वस्येशानो मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचर-
मिति श्रुतिस्मृती दर्शयतो जगद्यापारवर्जं मुक्तैश्वर्यम् ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्बलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

सो ऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति भोगमात्र-
साम्बलिङ्गाच्च मुक्तैश्वर्यं जगद्यापारवर्जम् ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

परं ज्योतिरूपं सम्पन्नस्य संसाराद्विमुक्तस्य प्रत्यगात्मनः पुनरा-
वृत्तिर्न भवति कुत एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते
भामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत इति शब्दात् ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीर्वाक्यविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे

वेदान्तपारिजातसौरभे चतुर्थाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

- (७) न्यायरत्नामाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-वादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
भिधुक्त व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिपेणानिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधमहा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
स्तत्रविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीभण्णयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रयातिकटीका) मह-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसापालप्रकाशः (जीमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदृणारायणात्मज-
महेशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्जिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकर्णनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतौ मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रीतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्क-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफाकिनाविभक्तनाल्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १३
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालयोधिनीव्याख्यया-
श्वतरणिकया च सहितम् । } ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्ति मरीचिका धीमजनाथभट्टकृता (वेदान्त)

(१९) षोडशसंग्रहः । अत्र तानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगात्राध्यायानामाध्यायानां ध्युपसिद्धान्तस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शक्तिप्रकाशिकायाः कुमुमाञ्जलेश्च षोडशसंग्रहाणि । (न्यायः)

(२०) ब्रह्मसूत्रम्, वेदान्तदर्शनम् । अभिधर्तृकासहितधीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम्

(२१) पद्मदर्शनसमुच्चयः । योद्धनैयायिककापिलत्रेनदेशेभिरुज्जैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसंस्कृतः ।

(२२) शुद्धाद्वैतमातेण्ड प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयवर्णनवचन

(२३) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याजागदीशी टीका ।

(२४) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायधीमित्रमिश्रविरचितपरिभाषा संस्कारप्रकाशात्मकः ।

(२५) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायधीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ।

(२६) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसकलितः ।

(२७) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । धीमजनाथपुरोत्तमाचार्यकृता ।

(२८) प्रस्थानरत्नाकरः । गोश्वामिश्रीपुरोत्तमजी महाराजविरचितः

(२९) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम श्रीमांसाभाष्य श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस सिटी.